caiete critice

Revistă editată de Fundația Națională pentru Știință și Artă

Director: Eugen SIMION

NR. 12 (398) • DECEMBRIE 2020

THIERRY DE MONTBRIAL:
LETTRES DE FIN D'ANNÉE

VIOREL BARBU:
DE CE ESTE MATEMATICA NEÎNȚELEASĂ?

VIRGIL TĂNASE:
DESPRE CÂT E DE GREU
SĂ FII FRANCEZ DACĂ EȘTI ROMÂN

IOAN-AUREL POP:
CUI APARȚINE LITERATURA
ÎN LIMBILE CULTE ALE EVULUI MEDIU?

VALERIU IOAN-FRANC,
NAPOLEON POP:
LECȚIILE CRIZEI PANDEMICE (I).
PANDEMIA ȘI AUSTERITATEA

Proza urbană (II)

Fragmente critice de Eugen SIMION

caiete
critice

Numărul 12 (398) / 2020
ISSN: 1220-6350 / ISSN (on-line): 2285-5041
Revistă indexată CNCS (B), Scipio, Erihplus

REDACȚIA:

Eugen SIMION
director

Valeriu IOAN-FRANC
redactor-șef

Lucian CHIȘU
coordonare editorială

Mihaela BURUGĂ
secretar de redacție

Bianca BURȚA-CERNAT

Oana SOARE

Paul CERNAT

DTP: Mihăiță STROE

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC:

Mihai CIMPOI

Serge FAUCHEREAU (Franța)

Valeriu IOAN-FRANC

Jaime GIL ALUJA (Spania)

Radivoje KONSTANTINOVIĆ (Serbia)

Michael METZELTIN (Austria)

Thierry DE MONTBRIAL (Franța)

Evanghelos MOUTSOPOULOS (Grecia)

Basarab NICOLESCU

Eugen SIMION

Virgil TĂNASE

Dumitru ȚEPENEAG

Revistă editată de
Fundația Națională pentru Știință și Artă,
Grupul interdisciplinar de reflecție și **Editura Expert**,
sub egida **Academiei Române**

ERIHPLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SCIPIO
SCIENTIFIC PUBLISHING & INFORMATION ONLINE

site: caietecritice.fnsa.ro
e-mail: office@fnsa.ro

CUPRINS

12 / 2020

FRAGMENTE CRITICE

3 Eugen SIMION
Proza urbană (II)
Urban Prose (II)

CULTURĂ ȘI ȘTIINȚĂ

16 Viorel BARBU
De ce este matematica neînțeleasă?
Why is Mathematics Misunderstood?

A GÂNDI EUROPA

19 Thierry DE MONTBRIAL
Perspectives RAMSES 2021 (I)
Perspective RAMSES 2021 (I)

SCRISORI DIN PARIS

27 Thierry DE MONTBRIAL
Lettres de fin d'année
Scrisori de sfârșit de an

32 Virgil TĂNASE
Despre cât e de greu să fii francez dacă ești român
On How Hard it is to be French if you are Romanian

PERSPECTIVE. COMENTARII

35 Ioan-Aurel POP
Cui aparține literatura în limbile culte ale Evului Mediu?
To Whom does Literature in the Cultural Languages of the Middle Ages belong?

45 Simona MODREANU
Fractali, hipertexte și recursivități literare
Fractals, Hypertexts and Literary Recursions

56 Bogdan CREȚU
Emil Brumaru – poezia postumă
Emil Brumaru – Posthumous Poetry

63 Paul CERNAT
Note în jurul lui Caragiale
Notes around Caragiale

69 Mihai CIMPOI
Eugen Simion: Secolul al XIX-lea românesc
Eugen Simion: The Romanian 19th Century

ECONOMIE ȘI CULTURĂ

74 Valeriu IOAN-FRANC, Napoleon POP
Lecțiile crizei pandemice (I). Pandemia și austeritatea
Lessons from the Pandemic Crisis (I). Pandemic and Austerity

EUGEN SIMION
Academia Română, președintele Secției de Filologie și Literatură,
directorul Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”
Romanian Academy, President of the Philology and Literature Section,
Director of the “G. Călinescu” Institute for Literary History and Theory
e-mail: eugen.simion@fnsa.ro

Proza urbană (II)

Abstract

A doua parte a studiului despre proza urbană a lui Mihail Sadoveanu propune patru noi titluri: *Haia Sanis*, *Strada Lăpușneanu*, *Oameni din lună* și *Cazul Eugeniței Costea*. În fiecare dintre ele remarcăm cel puțin un personaj a cărui prospețime literară cântărește semnificativ în judecata critică a textelor. Un bun exemplu este „omul din lună” Eudoxiu Bărbat, intelectual pauper, negaționist refugiat în bibliotecă, „ascet” practicant al unui set vechi de principii – moștenire paternă – pe care caută să îl predea nepotului.

Cuvinte-cheie: Sadoveanu, proza urbană, personaje

The second part of the study on Mihail Sadoveanu's urban prose proposes four new titles: *Haia Sanis*, *Strada Lăpușneanu*, *Oameni din lună* and *Cazul Eugeniței Costea*. In each of them we notice at least one character whose literary freshness weighs significantly in the critical judgment of the texts. A good example is Eudoxiu Bărbat, the “man in the moon”, a poor intellectual, a negationist who has taken refuge in the library, an “ascetic” practitioner of an old set of principles – a paternal inheritance – which he seeks to pass on to his nephew.

Keywords: Sadoveanu, urban prose, characters

1. Haia Sanis

Criticii literari au comparat pe Haia Sanis cu personajul lui Racine, văzând în ea „o Fedra mai felină” (G. Călinescu). Comparație bună, dacă luăm în seamă violența pasiunilor, perseverența și opoziția lor față de toate prejudecățile. *Haia Sanis* este o operă de tinerețe (1909) și, sub latură literară, una dintre cele mai reușite din această epocă prolifică ale prozatorului. Este un studiu, într-adevăr, al pasiunii feminine în conflict acerb cu mentalitățile religiei. Evreica Haia se

* Lucrare realizată în cadrul Proiectului *Prezervarea și valorificarea patrimoniului literar românesc folosind soluții digitale inteligente pentru extragerea și sistematizarea de cunoștințe* (INTELLIT), PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/Nr. 54PCCDI/2018.

îndrăgostește de *goiul* Ștefan Bucșan, trezind mari suspiciuni și împotriviri din partea familiei formate în spiritul religiei mozaice tradiționaliste, aceea care nu acceptă însoțirea între credințe. Până să ajungă la acest conflict explicit și ireconciliabil între fiică și părinți, prozatorul prezintă în amănunt mediul social în care el se desfășoară. Nuvela începe cu descrierea ulițelor evreiești în care trăiesc *cotigarii cu haine ninse de făină*, micii negustori de gaz, calfe „subțiri și palide", bătrâne cu „șaluri grele în spate", câțiva mici funcționari români, un cârnățar neamț etc. Aici se află drumuri pline de mâzgă și nu departe, într-un câmp plin de ciulini, *heigheșul* (cimitirul)... Descrierea expresivă, cu accent pus pe culorile sărăciei și mizeriei. Mână de prozator experimentat al unei *felii de viață*, cum îi zic naturaliștii. Un tablou încărcat în culori sumbre, îngrămădite ca într-o pictură de Băncilă, al unui cartier dintr-un mic târg prăpădit în care încolțesc, totuși, mari pasiuni incontrolabile și se aud rugăciuni lungi și monotone:

„De-acolo pornesc cotiugarii cu straiele ninse de făină, cu lemnăria hodorogită pe cele patru roate. Și triștii cai schilozi abia înaintează în hamurile rupte și înnodate cu capete de frânghie, se poticnesc, se opresc din când în când cu capetele plecate în pământ și privesc cu ochii umbriți de trudă înainte-le. Stăpânii grăiesc repede, se întreabă, se ceartă, apoi biciul cade, și cotiuga se urnește, clămpănind din încheieturi. De-acolo și niște omuleți mărunți și unsuroși pornesc, ducând cu greu tinichelele cu gaz. Intră gârbovi în ulițile mai deschise, privesc în pământ și înaintează încet cu un strigăt prelung și tremurător, care găsește răsunet în toți ștrengarii mahalalelor: gaz-gaz! De-acolo pornesc iute calfele spre meșterii din alte părți mai bogate ale târgului; subțiri, palizi, flăcăușii aceștia deapănă mărunt din picioare, tremurând în diminețile răcoroase și molfăind încă cea din urmă îmbucătură de pâne. Iar spre bariere, «spre porțile cetății», se îndreaptă babe cu ochi ascuțiți și șireți, cu șaluri grele în spete. Așteaptă pe sătenii din împrejurimi și dezbat crâncen prețurile, din cinci în cinci bani, cu supărări, cu jurăminte, cu ochii bulbucați, cu gurile care nu-și mai contenesc melițatul. Acolo în sfârșit, în jurul sinagogilor, cresc și pier acele vlăstare ale neamului care niciodată nu ies în ulițile largi: ologii și rătăciții la minte, cu fețele pururea triste, ori pururea neclintite și zâmbitoare."

În această ambianță crește fiica lui Leiba Sanis – „jupuitor" – și a Rifcăi împreună cu alți patru frați. Doi dintre ei – cei mai mari – fug în America, alți doi intră ucenici la un tinichigiu. O familie tipică de evrei modești, respectuoși față de tradiție. Când se întâmplă un fapt neprevăzut, tatăl merge și consultă rabinul și, primind un sfat, îl urmează fără abatere. Haia are însă o fire aparte, este bovarică în devenire. Când ajunge „o fată nalță-n boi", ea dorește să-și schimbe condiția mizeră de viață. Merge în casa lui Meer Abramovici, om mai înstărit, și acolo cunoaște pe dra Beti care citește cărți și se îmbracă frumos. Se ceartă cu mama (Rifca) pentru o bluză sau o pereche de botine, *răfuește*, cum zice naratorul cu o simpatie ascunsă în frazele crude ale descrierii, la altă viață. Un moment important pentru ea este prietenia cu Tudorița, fata picherului Ion Rusu. Ocazia pentru prozator de a înfățișa și alt mediu social, nu cu mult mai înalt decât cel de dinainte. Picherul este un bețiv

Haia Sanis *este o operă de tinerețe (1909) și, sub latură literară, una dintre cele mai reușite din această epocă prolifică ale prozatorului; un studiu, într-adevăr, al pasiunii feminine în conflict acerb cu mentalitățile religiei. Criticii literari au comparat pe Haia Sanis cu personajul lui Racine, văzând în ea „o Fedra mai felină" (G. Călinescu). Comparație bună, dacă luăm în seamă violența pasiunilor, perseverența și opoziția lor față de toate prejudecățile*

„fornăit și lăudăros", trece dintr-un canton în altul și dintr-o cârciumă în alta. Este văduv și se laudă cu fiica lui, Tudorița, pe care o ferește de lux și de alte ambiții. Tudorița este însă o visătoare, în camera ei are un tablou în care Othello povestește Desdemonei bătăliile lui, iar în altul Romeo sărută pe Julieta. Imagini, desigur, degradate (sunt cumpărate de la iarmaroc), ele anunță însă, în această casă modestă de mahala, reverii bovarice tăinuite. Tudorița vrea și ea, ca și Haia, să-și depășească condiția de existență și, deocamdată, hrănește reveriile sale din cărțile pe care i le citește și prietenei sale, Haia.

Aceasta este, la rândul ei, fascinată de ceea ce află. Nu lipsește din convorbirile lor subiectul dragostei, inevitabil la această vârstă nubilă. Tudorița își divulgă secretul: s-a îndrăgostit de Ștefan Bucșan, băiatul lui Vartolomei, bețiv notoriu și irecuperabil, tiran absurd în relațiile cu fiul. Băiatul crește oropsit și, când tatăl moare, se simte eliberat și încearcă să-și facă o carieră. A reușit să devină practicant la judecătorie și aspiră, acum, să fie promovat copist. Să se observe că, vorbind de familiile nevoiașe, Sadoveanu semnalează un element comun – beția –, ca patimă ce provoacă multe nenorociri și provoacă destinul copiilor. Ion Rusu – picherul – și Vartolomei – notar și vechil rătăcitor – sunt dominați de același viciu fără leac. Un apanagiu – în poveștile lui Sadoveanu – cu prioritate al târgoveților mărunți și prăpădiți. Ștefan Bucșan, iubitul Tudoriței cea cuminte, nu-i încă bețiv de-a binelea, dar este ușuratic, lacom de bani (îi scoate „cu grabă și cruzime" de la clienții lui), învață să fie umil cu cine trebuie și dur cu cei deja umiliți, rabdă batjocura celor puternici și privește cu ură pe cei slabi și săraci. Are, așadar, semnele unui arivist mărunt într-un târg blestemat. Un *spațiu* și o *tipologie* de care Sadoveanu se arată, de la început, interesat, în fine, o temă care circulă în toată literatura sa.

De acest incipient arivist de provincie se îndrăgostește Tudorița și, la optsprezece ani, se lasă cuprinsă „de un vis de fericire". Visul nu ține însă mult pentru că, rămânând însărcinată, Romeo (Bucșan) o părăsește și ea suportă mânia sălbatică a tatălui... Până aici citim un scenariu cunoscut în povestirile de tinerețe ale lui Sadoveanu: femeia tânără vrea o iubire absolută și, în naivitatea ei, devine victima unui bărbat destrăbălat sau este silită de părinți să se căsătorească cu un bărbat vârstnic, pe care nu-l iubește. Sfârșitul acestei situații este mai totdeauna tragic. Este și traiectoria pe care o urmează Tudorița. Intervine însă, în această piesă cunoscută, un personaj nou și o ambiție tânără și puternică. Este vorba de Haia Sanis care urcă pe scenă și provoacă destinul său și al altora. Ea se îndrăgostește, pe furiș, de același Don Juan de cartier, Ștefan Bucșan, seducătorul prietenei ale, Tudorița. Pasiunea ei este rapidă și oarbă. Pentru a-l atrage pe practicantul de judecătorie, folosește o întreagă strategie de seducție, nu tocmai cinstită. Dezvăluie, de pildă, secretul Tudoriței în târgul bârfitor și, în cele din urmă, denunță picherului starea fiicei sale. Reușește să-l câștige pe Bucșan prin aceste manevre și, de la acest punct, nuvela devine interesantă. Haia se îndrăgostește de un *goi*, ceea ce produce o panică generală în mediul ei. Părinții, la sfatul *hahamului*, i-au găsit un logodnic din comunitatea lor, pe fiul lui Malamet Căprar, însă Haia se opune vehement și încalcă inadmisibil regulile comunității, apărându-și sentimentele, *nu vrea să știe nimic în lume, decât de dragostea ei*:

„– Lasă-mă-n pace! – spune ea mamei ei care, îngrozită de încurcătura în care a intrat fiica sa, o ceartă – începu să urle Haia. Lasă-mă-n pace! Ce treabă ai tu! Mi-i drag, și ce treabă ai tu?... Nu vreau să știu de nimeni, nu mă tem de nimeni!... Așa vreau, așa fac!... Azi mi-i drag, mâni n-are să-mi mai fie drag, ce treabă aveți?...

– Tu ai nebunit! striga Rifca. Tu ești bună de legat și de dus la balamuc... Vină-ți în fire și caută-ți de treabă... Mâni-poimâni trebuie să te logodim c-un băiet cinstit din legea ta... Are să te-apuce tatu-tău de cozi și are să te târâie prin casă...[...]

– Of! lasă-mă! lasă-mă! lasă-mă! Nu vreau să știu de nimic!... Nu l-am văzut de două zile! Și poate nici în astă-sară n-am să-l văd... Puteți să mă bateți, puteți să mă omorâți, nu mă tem de voi!..."

Și tot Haia, atunci când tatăl, scos din minți, vrea s-o pedepsească:

„– Omoară-mă! omoară-mă! Nu mă tem! Nu vreau să știu de nimica! Omoară-mă! Am să mă duc în lume! Lăsați-mă-n pace!... Nu-mi trebuie nici pânea voastră, nici nimica! Am să mânânc pâne neagră, am să car apă, am să slujesc, am să-l hrănesc ș-am să mă duc după dânsul!..."

Voința părinților se impune și logodna are loc, totuși. Sadoveanu o descrie, în detaliu, într-o pagină admirabilă, dovedind, astfel, că prozatorul-mitic, sensibil la singurătățile alpine și la viața ultimilor reprezentanți ai cultului lui Zalmoxis, este pregătit, estetic, să creeze scene din existența comună. Iată momentul în care vin rudele la această ceremonie tradițională, în timp ce Haia păcătoasa zace în pat, iar tatăl – apărătorul religiei – se tânguie și citește din cărțile vechi:

„Veniră rudenii bătrâne și împresurară pe Haia. Se tânguiau încet, împresurând-o, și porneau sfaturi lungi, în care era vorba de bucuriile vieții și de păcatele de moarte, peste care nimenea nu poate trece. Fata simțea ca o legănare, parcă plutea într-un gol, și asculta ca din depărtări glasurile lor... Ca din depărtări, lin, parcă-i venea ogoiarea unui cântec. O pătrundea domol, în suferința ei amară. Eresurile vechi pluteau în juru-i nelămurite, izvorâte ca dintr-un trecut de negură. Câte-un răstimp o cucerea din nou lunga domnie a trecutului; rămânea cu ochii țintă, măriți, ascultând o șoaptă tainică, din lăuntru-i.

Murmurând cu creșteri și scăderi de voce, uneori Sanis se închina umblând pe lângă patul ei de zăcere. Întunecat, cu cornul din frunte plecat spre cartea deschisă, c-o mână înfășurată în curele, cu pânza vrâstată în spate, șoptea rugăciunile vechi, și izbucnea uneori într-o plângere scurtă, tremurată, bătându-se cu pumnul în piept. Uneori se oprea, întreba cu liniște:

– Haie... de ce gemi? Din pricina ta nu pot să-mi fac rugăciunea... Tu ai uitat de Dumnezeu, ai uitat de toate...

Ea voia să strige, să-și deșerte sufletul de toată durerea. Dar maică-sa umbla pe-afară după treabă, și Sanis, întorcându-și privirile reci spre cartea veche, își pornea iar murmurările tremurate.

Și fata își înăbușea chinul lăuntric și se îngropa ca într-un mormânt în desnădejdea ei."

Logodna se face după reguli vechi, dar peste biata Haia cade și altă nenorocire: Ștefan Bucșan – *goiul* – este luat la oaste și, înnebunită de durere, Țipă: „Poate am să mor [...] Ce voiți să faceți? [...] Tot mi-i drag... mie tot mi-i drag"... Însărcinată (ea repetă, așadar, situația Tudoriței), ea moare în urma unei băuturi pregătite de Etel, moașa cartierului, din „gândaci de frasin", pentru a avorta copilul pe care îl poartă în pântec și a scăpa, astfel, de păcatul biblic. Scapă, dar prin moarte. Cercul tragic se încheie. Pasiunile tari și ireversibile se plătesc. Haia Sanis, care a voit să-l înfrunte pe Dumnezeul său și să-și impună sentimentul în defavoarea datoriei (conflict clasic), eșuează. Eșuează și dorința ei bovarică de a accede în altă lume. Conflictul existențial și religios este bine motivat epic și nuvela rămâne și azi, la un secol de când tânărul Sadoveanu o scrie, abătându-se de la stilul și temele sale, solidă literar, puțin atinsă de timp.

2. Strada Lăpușneanu

Din seria prozei citadine fac parte și alte scrieri, modeste literar, scrise sub presiunea timpului (războiul și mentalitățile morale și sociale de după război), cum ar fi *Strada Lăpușneanu* (1921) sau *Oameni din lună* (1923). Tema erotică, dominantă în romanele despre micile drame ale târgului provincial, este în cel dintâi vagă, inesențială, iar în cel de al doilea inexistentă. Esențiale sunt în *Strada Lăpușneanu* dramele războiului (marile deplasări umane, situația complicată a frontului și starea morală a soldaților, în imensa lor majoritate țărani) și efectele lor în societatea românească bulversată de evenimente (refugiu, destrămarea familiilor, apariția noilor îmbogățiți, în fine, cum petrec indivizii „bine aranjați" în spatele frontului etc.). Romanul a fost publicat, întâi, în foileton, în „Rampa" (1919) și, nemulțumit de el, prozatorul l-a abandonat o vreme. O variantă prescurtată (*Trenul Fantomă*) a apărut apoi în 1932. Dacă urmărim critica vremii, se observă că, sub nicio formă, romanul n-a

avut mare succes. Este, totuși, notabil prin descrierea atmosferei create de refugiul populației în Moldova în momentul în care nemții ocupă capitala și o bună parte din Valahia și prezentarea, în genere, a indivizilor speriați de tot ceea ce se întâmplă într-un moment critic pentru România. Fotografierea trenului ghiftuit care transportă o imensă masă de oameni „nedeslușiți și fumurii", „ca o enormă și apocaliptică obosită", este făcută de o mână de prozator experimentat, obișnuit cu asemenea panorame ale bejeniei moderne.

Romanul urmărește, în asemenea condiții, destinul familiei Plopeanu, risipite în tot spațiul războiului. Tatăl, Dimitrie, „caracter curat și suflet cumpănit", profesor universitar, fost ministru, om cu dare de mână, se trage dintr-un neam de vechi boieri de țară. La data când începe acțiunea din roman, el murise deja demult. Trăiește doar în amintirile fiilor și ale soției, fidela Eleonora, care este ceea ce se cheamă o *femeie de casă*, așezată, cumpănită, inteligentă, mamă devotată. Eroii principali ai acestei cărți despre război sunt fiii familiei Plopeanu, Adrian (gazetar, locotenent în armata română, trimis pe front) și fratele său mai mic, Paul, care își caută fratele și mama în această „furtună năpraznică și fără răgaz", cum scrie autorul. Prin ochii lui, călător în trenul-fantomă – enorma reptilă apocaliptică – percepe și notează naratorul lui Sadoveanu ororile acestei pribegii biblice. El ajunge, întâi, pe frontul în care se află Adrian, ofițer brav și devotat cauzei naționale și, desigur, vede și relatează ce trebuie. Scene epice bune cu soldați – în majoritate țărani tineri – care se gândesc la ceea ce au lăsat acasă și așteaptă, cu o firească anxietate, marea confruntare ce le-ar putea aduce moarte. De aici, Paul – un fel de mesager al naratorului din roman, actor el însuși (se va vedea) în această piesă ambițioasă (ambițioasă de a cuprinde toate părțile catastrofei) – Paul, mesagerul, zic, merge la Iași, unde s-a refugiat mama, Eleonora, cu nora (Mary), soția lui Adrian, și copilul acestora, zis Codinuță.

De la acest punct, romanul intră în culisele războiului și prezintă o populație pestriță (aristocrați și speculanți) care umblă să se

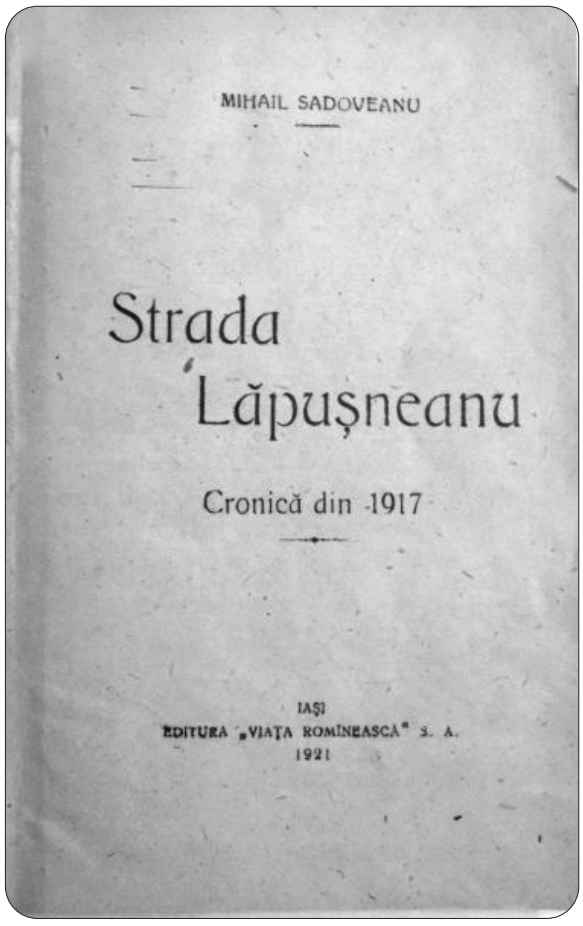

îmbogățească, petrece, bagă intrigi, complotează, pe scurt, profită. Prozatorul include aceste categorii de indivizi imorali în formula „hienele războiului". Scopul lui este să fixeze într-un tablou, în culori fumurii și sumbre, acest carnaval de interese meschine și frivolități scandaloase din spatele unei mari tragedii (războiul) care amenință țara. Cea dintâi deziluzie o are, când ajunge la Iași, tânărul Paul, crescut la București, într-o atmosferă pașnică, fără griji materiale. Paul își făcuse, citind cărți, o părere poetică și elegiacă despre Moldova înaintașilor săi. Descoperă o lume cu totul diferită, cu avocați șireți (Vasilică Gușilă), oameni de afaceri veroși, politicieni care pun lumea la cale, aici, la adăpost de primejdie, gazetari oportuniști, filosofi pesimiști, în fine, dame frivole și simandicoase... O imagine, din nou, sumbră a epocii. Avocatul Gușilă împiedică, prin diverse tertipuri, pe Eleonora Plopeanu să-și recupereze casa, Doamna Lazaride face educație mondenă tinerei Mary și o împinge spre adulter,

în fine, Paul – junele naiv, cult – se îndrăgostește de Tina Vulcănescu, soția unui vârstnic om politic, fost senator, mare proprietar în Dâmbovița, tip de profitor cinic. Tina – femeie experimentată, frivolă – îl ademenește pe tânărul naiv, apoi îl trădează cu cinism, cu argumentul că ședințele de amor sunt mai interesante în trei, decât în doi. O tipologie cenușie, fără revelații epice.

Romanul capătă mai mare pregnanță atunci când apare pe scena refugiaților Adrian Plopeanu, transferat (prin eforturile familiei) de pe front la Iași. De la acest punct începe propriu-zis drama individuală, prezentă în mai toate romanele cu temă urbană: drama sentimentală într-un mediu toxic. Ajuns în capitala Moldovei (devenită capitala României), locotenentul curajos găsește, repet, o lume amestecată, frivolă, petrecăreață. Doamna Lucreția Lazaride este centrul ei emblematic. Soția unui om avut, prieten cu miniștrii, ea organizează serate la care participă lumea bună a refugiaților. Aici se practică jocul de cărți, se stabilesc relații și se pun la cale aventuri sentimentale. Mary, soția fidelă a lui Adrian Plopeanu, cade victimă acestor ispite și îl trădează pe bravul locotenent cu prietenul său, colonelul Algiu. Locotenentul, redevenit gazetar, se simte dezonorat și se sinucide în grădina casei. Mary, soție devotată la început, adulterină prin grija Doamnei Lazaride, nu are, în roman, individualitate epică. Ea intră într-o înșiruire lungă de femei fără personalitate, victime ale mediului, care circulă în proza moralistului Sadoveanu. Nici celelalte personaje nu se reține. Semnificativ rămâne doar gestul lui Adrian Plopeanu care, simțindu-se „întinat și murdărit", face un ultim gest de onoare, spre mirarea lui Moș Avram, tipul țăranului înțelept și cumpănit, rămas la vechile rânduieli.

3. Oameni din lună

Un personaj despre care se discută mult în scrierile socialiștilor și „generoșilor" români, la sfârșitul secolului al XX-lea, este „proletarul intelectual". Mai exact, intelectualul sărac, victimă a mentalităților pragmatice. Sadoveanu este și el sensibil la această clasă sociomorală pe care o înfățișează în romanul *Oameni din lună* (1923). Spre deosebire de Neculai Manea, Rădescu sau Prințul Lai Cantacuzin – eroi din balta liniștii provinciale, contemplativi, inerți, resemnați – istoricul Eudoxiu Bărbat, personajul central din *Oameni din lună*, ilustrează ramura activă, încăpățânată, luptătoare a intelectualilor hărăziți să trăiască, împăcați cu soarta lor, la marginea societății românești. Eudoxiu Iosif Bărbat coboară, prin tată (profesor de latină, spirit visător, nostalgic după munții pe care îi părăsise), din „rasa nobilă" a răzeșilor de la Dorna. Mama, fire mai aproape de lumea realului, îl numise, ironic, disprețuitor, pe urmașul răzeșilor „om din lună". Un lunatic, conștient de condiția lui, atașat până la fanatism de profesiunea lui de istoric al trecutului răzeșesc, este și fiul, Eudoxiu, om de carte, ineluctabil în opoziția lui față de egoismul și, în genere, față de politică și de morala oamenilor de afaceri. Duce o viață solitară, printre cărți, la 60 de ani nu și-a format încă o familie, detestă mondenitățile, luxul, poartă veșmintele lăsate de tatăl său (pe care îl adoră) și nu arată nicio simpatie pentru politicienii fățarnici, lacomi și demagogi. Este un revoltat interiorizat, taciturn, dezgustat de lumea modernă condusă de politicieni și de oameni de afaceri (cele două categorii sociale pe care le respinge). Arhivistul Eudoxiu nu mai găsește în lumea în care trăiește „nici-o posibilitate de armonizare". Este, dar, un negaționist care-și află refugiul în bibliotecă. În discursul său (ținut în fața nepotului pe care l-a ales pentru a duce mai departe reveriile sale umanistice, poetul Traian Bălteanu) face un dur rechizitoriu al acestei insuportabile „coaliții a răutății":

„Mă înăbuș – zice el – și parcă simțesc sânge în beregată; văd că am dușmani pe care nu-i merit, simt țesându-se în juru-mi o coaliție a răutății ș-a interesului sălbatic, căreia nu-i pot opune nici înverșunarea resentimentului, nici răutatea necesară. N-am putut urî, asta mi-a fost slăbiciunea. Ironia și zâmbetele mele au fost înșelătoare și s-au substituit energiei și acțiunii. Cât am fost sărac, am putut sta liniștit în găoacea mea, ca un melc... Averi nevinovate nu prea cunosc; un om

de-treabă nu se îmbogățește decât printr-o întâmplare. S-a întâmplat să-mi cadă și mie în, cap asemenea întâmplare, văd că-i dură ca un bolovan. Eu aveam probabil altă menire, nu să devin proprietar fără voie. Am intrat într-un tumult cu care n-am nici o posibilitate de armonizare. Ce-mi pasă mie de politică și de afaceri ? Am fost de câteva ori la Cameră, ca la un spectacol. Am văzut acolo mulți oameni care ar trebui să moară perpendicular și cucoane multe, în rochii cam scurte. Am auzit vociferări, am văzut gesturi furioase. Am auzit în sfârșit moara umblând întruna, dar nu curgea făină. Într-o discuție de principii, niște indivizi cu ochii holbați s-au repezit la un *leader* al minorității ca să-l apuce de barbă și să-i strice reputația. Odinioară regii aveau bufoni, acum se vede că au parlamente. În toate acestea eu nu am ce căuta, căci eu sunt feciorul omului din lună, cum îi spunea, tatei, mama. Și pentru că dreptu-rile stăpânirii sunt teribile și primejdioase, – oamenii care mă prigonesc fără să le fi făcut nimic pot găsi mijloace nu numai să mă exproprieze, dar să-mi ia și lumina soarelui. N-am nimic altceva de făcut; trebuie să mor!"

Spre deosebire de Eudoxiu, omul din bibliotecă, intelectual idealist și revoltat împotriva ordinii stabilite de bani și de politică, se află ruda sa, avocatul ieșean Iancu Bălteanu, membru al Partidului Conservator, om de lume „cu apetit", cum îl caracterizează naratorul din roman. Un om, altfel zis, căruia îi place să trăiască, nu să umble după himere. Când află că fiul său, Traian, merge pe urmele lui Eudoxiu, îi ține o lecție de un pragmatism cinic despre rostul vieții:

„La urma urmei – îi spune el –, care-i scopul nostru pe lume, după ce-am învățat, și ne-am străduit, și, ne-am făcut datoria? Nu cumva să trăim din vorbe frumoase și deșarte? Am mâncat o viață din pânea asta și nu pot zice că m-am săturat. Cum spunea și maică-ta: uită-te în jurul tău și vezi prostia și îngâmfarea stropindu-te cu noroi. E adevărat, trebuie să fii cinstit, dar nu urmează că trebuie să fii prost..."

Fiul nu primește însă această lecție „de trai lung [într-o] mediocritate cinstită", ci merge pe calea deschisă de „oamenii din lună", Iosif și Eudoxiu Bărbat. Lăsat moștenitor de acesta din urmă, donează primăriei bucureștene casa de pe strada Lepidopterului și „se închide neurastenic în umbra bibliotecii". Intră și el, așadar, în „blestemata breaslă a cărții", nu în aceea în care îl îndemna tatăl. Eudoxiu Iosif Bărbat, filosof al breslei citate, caracter inflexibil, păstrător al moralei răzeșilor de la Dorna, moare în aceste împrejurări, iar moartea lui trece neobservată. Romanul se încheie cu observația naratorului că fiul spiritual al istoricului, palidul poet ieșean Trăian Bălteanu, „nu prevestește [nici el] nimic bun". Va urma, cu alte cuvinte, destinul preceptorului său.

Romanul nu-i o mare izbândă epică pentru Mihail Sadoveanu, nu-i nici de ignorat. Este o narațiune cu miză ideologică, pe o temă pe care prozatorul n-a părăsit-o niciodată: confruntarea dintre oamenii modernității pragmatice, rapace și uniformizatoare și reprezentanții mai rari și mai pauperi ai celor ce cred încă în filosofia *rânduielii* vechi și, în genere, în armoniile

binefăcătoare ale spiritului. Eudoxiu Bărbat – și alături de el prietenul său arhivarul, venit din Macedonia, Grigore Simandri – reprezintă, în roman, cea de a doua categorie (aceea a „oamenilor din lună"), iar prima, bineînțeles, de avocatul Bălteanu și comilitonii lui politici. O tipologie oximoronică și o ideologie maniheistică, ambele dificile într-un roman de observație a mentalităților, cum este *Oameni din lună*. Notabil, ca personaj, este doar Eudoxiu Bărbat, simbol al acestei „blestemate bresle a cărții", care n-o duce niciodată bine. De reținut în acest roman este și acest peisaj urban scris, nu în stil vizionar, mitic, cum sunt scrise mai toate peisajele naturiste ale lui Sadoveanu, ci în stil balzacian, prozaic, lipsit de figurația maiestuoasă, stil, într-adevăr, de epică urbană:

„În preajma Poștei Centrale, aproape de cheiul Dâmboviței, se găsește o stradă scurtă și destul de îngustă, rezultată din capricioasa și cotita formație a arterelor Capitalei. Liniștea din anii trecuți a acestei străzi a fost alungată de către comercianți, care au deschis aici magazine de fierărie și au creat depozite de manufactură en gros. Totuși capătul dinspre strada Triumviri, pe care strada Lepidopterului cade perpendicular, a rămas încă pașnic. Asemenea colțuri, pline de contraste, se găsesc la fiecare pas în București. În partea dinspre Triumviri se izolau oarecum câteva imobile mari și venerabile, în care locuiau mulți și amestecați chiriași. Proprietatea profesorului pensionar Eudoxiu Bărbat nu se deosebea mult de vecinele ei. Era însemnată ici-colo de lepra bătrâneții, burlanele dinspre stradă suferiseră lovituri, bolta de intrare n-avea cinstea să fie îngrijită de un portar. Se vedea dintrodată că proprietarul era un om avar sau nepăsător. Un ochi de gospodar repede putea face socoteala unei primeneli care să puie în adevărata lumină construcția aceea solidă cu două etajuri, cu ziduri masive și ferestre arcate. Intrând sub boltă, Traian Bălteanu găsi două uși, una în dreapta și alta în stânga, cu începuturi de scări întunecoase și rampe. Corpul principal, pe care-l serveau aceste scări, avea însă și prelungiri laterale, care închideau curtea pătrată. La fiecare din aceste aripi, se vedeau intrări deosebite și scări solide de piatră. În fund, proprietatea era mărginită de magazii și remize. Curtea, cu cișmea cu braț de fontă în mijloc, era umedă, însă destul de curată. La unele ferestre care priveau în acest spațiu îngust și pietruit, tânărul zări ghiveciuri înflorite. Zări și capete de femei, care părură deodată interesate de apariția lui. Un om în vârstă, cu gambetă în cap, foarte corect îmbrăcat, trecu din curte în gang. Tocmai aprinsese o țigară ș-o fuma cu plăcere deosebită. Traian îi ceru informații."

În acest peisaj bucureștean lipsit de poezie, pășește, dar, ca Lucien Chardon de Rubempré în Paris, eroul lui Sadoveanu, Trăian Bălteanu, fără ambițiile, energiile și anvergura eroului din *Iluzii pierdute*. Ajungând în capitală, poetul ieșean nu promite deloc să devină un învingător...

4. Cazul Eugeniței Costea

Ultimul roman important din seria *geografiei provinciale* (geografie, să mai spunem o dată, a monotoniei și mediocrității, loc unde se petrec drame tăcute, uneori încheiate tragic) este *Cazul Eugeniței Costea*. G. Călinescu îl menționează în *Istoria* sa, fără a-i da mare importanță, în afară de aceea că semnalează prezența în narațiune a unui personaj balzacian (Doamna Costea) și scena sinuciderii, în cadrul rustic și într-un chip straniu, a eroului (Laurențiu Costea). Șerban Cioculescu este, în schimb, de părere că „linia unduioasă și molatică a povestirii aduce un aer nou de naturalețe și un farmec nou". Laudă „duhul patetic" al cărții și laudă meritul prozatorului („meritul rar") „de a fi regăsit calea suverană a pateticului antic, limpezit de orice retorică și verbalism [și de a fi dat] chipul surâzător și sceptic al prevederii fără moralitate"... Elogiul din ultima propoziție nu este prea clar, dar, în genere, poziția criticului este bună și argumentele sale se țin.

Romanul redă tema cunoscută a femeii în societatea plictisului și a monotoniei provinciale și a relațiilor din interiorul unei conjugalități incompatibile, schimbând datele conflictului și caracterul personajelor. Victima desemnată nu

mai este, aici, femeia tânără și sensibilă, ci bărbatul îndrăgostit, onest și loial, fără multă carte și, în genere, fără tragere de inimă pentru viața spiritului, pradă a unei soții egoiste și brutale. Laurențiu Costea, casier general, s-a însurat cu Agripina, fiica unor învățători sătești, oameni de treabă, care își duc viața în spiritul *rânduielii*. Agripina, ajunsă la vârsta nubilă, este o „regină a sexului, model sculptural [...], zâmbet de Giocondă". Casierul, robit de ea, îi spune „Ducesă". Ducesa, devenită Doamna Costea, se adaptează repede mentalităților orașului. Este prea ocupată în exclusivitate de sine, își cultivă frumusețea și, când devine mamă, refuză categoric să-și alăpteze copilul (Eugenia) pentru a nu strica armoniile modelului sculptural. În consecință, Eugenia este încredințată unei doici, Savastița Cărăbuș, țigancă iubitoare, cu frică de Dumnezeu. Aceasta va juca un rol important, mai târziu, în descifrarea sinuciderii misterioase a lui Laurențiu Costea.

Deocamdată, familia se mută la Iași și bovarica Agripina („Ducesa") găsește aici un loc bun pentru a străluci și pentru a-și realiza ambițiile. Este egoistă, spiritul ei este pragmatic, luxul ei este excesiv. Casierul, din ce în ce mai înamorat și sedus de Ducesa în care vede o întrupare a iubirii divine, îi face cadouri costisitoare, risipindu-și, astfel, moștenirile, economiile. Ducesa le primește și le pune la loc sigur. Situație inedită în proza de regulă lirică, muzicală a lui Sadoveanu. Orașul schimbă însă caracterele și stimulează conflicte grele. Un control financiar inopinat descoperă o lipsă mare de bani în casieria păstorită de inocentul, sentimentalul Laurențiu Costea. Lovit adânc în onoarea lui și înspăimântat de consecințe, casierul încearcă să se împrumute și, refuzat de toți, solicită la urmă ajutorul soției. Agripina, rece și calculată, îl refuză, sub pretext că trebuie să ocrotească zestrea Eugeniei. Disperat, Costea se sinucide, la vânătoare, într-un mod în care să protejeze onoarea familiei. Motivul real este, se va dovedi mai târziu dintr-o scrisoare adresată fiicei sale, nedemna Ducesă Agripina, soția egoistă și prefăcută. Aici se încheie drama părinților (mai precis a tatălui

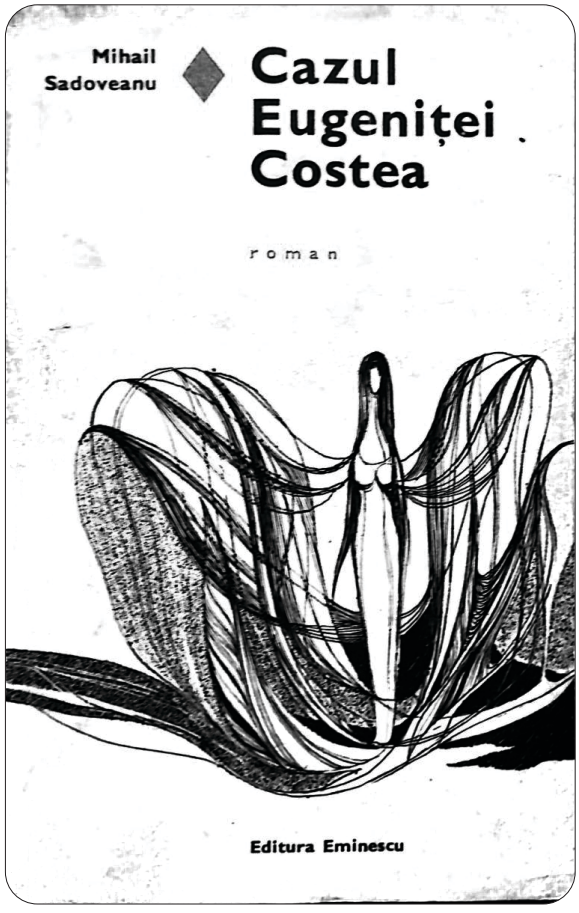

– funcționar provincial naiv, îndrăgostit de o femeie fără suflet, avară și, se va dovedi ulterior, cu instincte criminale), în acest roman cu o intrigă și o tipologie mai complicată decât altele. Ce reținem din el este un personaj (Agripina) din galeria feminității duplicitare și mincinoase, diabolice, putem să-i spunem, în forme joase, mizerabile.

Ce urmează este romanul fiicei (Eugenia). Nu dispare din el mama (Agripina), diabolica mărunță, motor al răului în narațiune. Eugenia reprezintă mentalitățile altei generații, cu vederi mai libere. Crescută de bunicii materni în satul (un sat de răzeși) în care există „o cumpănă a bunei cuviințe", ea se adaptează repede, când vine la Iași (oraș vestit, notează umoristic prozatorul, prin „vinul, castraveții murați și monumentele lui"), se adaptează, zic, spiritului modern și își ia libertăți ce-o irită pe mama egoistă și violentă, căsătorită, între timp, cu Columbaru, fostul inspector financiar ce descoperise lipsa de bani din

casieria lui Laurențiu Costea. Intriga din narațiune pare scoasă aici dintr-un roman balzacian. Călăul (în cazul de față: executorul) se însoțește cu nevasta victimei. Columbaru și-a părăsit slujba, a trecut prin război și s-a îmbogățit. Este un învingător pus pe trai bun și cu convingeri pragmatice. Vom vedea mai departe care este filosofia lui de viață, mărturisită într-o convorbire cu Eugenia, fiica vitregă. Până atunci, să nu părăsim relațiile dintre mamă și fiică. Relații rele, cu efecte barbare. Cândva, fiica face un gest socotit de mamă de sfidare față de Columbaru, iar mama, indignată, pune mâna pe bici și-o lovește fără milă. Copila primește pedeapsa sălbatică fără să protesteze, sfidându-și, în continuare, mama agresivă. „Un caracter imposibil", spune Agripina despre ea și, ca să aibă liniște în noua ei căsnicie, o trimite pe Eugenia la mânăstire. Aici, ea își face educația literară cu ajutorul bunicii Andra, care-i aduce cărți, printre ele *Paul et Virginie* și *Madame Bovary*. Eliberată din recluziunea monahală, fumează, se îmbracă extravagant, face sport, merge la cinema, reprimă în ea toate complexele... Este tipul nou de feminitate ce se pregătește să intre pe scena vieții moderne. Tipul „garçonne" pe care îl ilustrează cu precădere, în epocă, literatura franceză și, la noi, G. Călinescu în *Cartea Nunții*. Sadoveanu, obișnuit cu altă tipologie a feminității, preia modelul și-l înfățișează, în stilul său, cu o blândețe ușor ironică. Tânăra Eugenița adoptă, în genere, stilul generației noi („la jeunesse dorée"). Agripina vede cu ochi răi, se înțelege, un asemenea comportament și vrea să treacă din nou la măsuri primitive. Curios, cel care apără libertățile Eugeniei este Columbaru. Acesta are o discuție cu fiica vitregă și de aici se vede mai bine ce deosebește cele două moduri de a privi viața modernă. Columbaru are convingeri paseiste și se învinovățește pe sine și pe Agripina că, scoțând-o pe tânăra recalcitrantă dintr-un „loc de liniște", au orientat-o spre „o viață absurdă". Eugeniei îi place însă această viață și n-o găsește deloc absurdă. „Trăiesc și mă bucur de timpul ei" – mărturisește ea. Respinge preceptele de școală și nu dorește să ducă o viață vegetativă, după vechea rânduială. Ea vrea să trăiască *după legea ființei sale*, nu după aceea a bunicuței Andra și a mamei sale. Reprezentanta moldavă a tinereții *dorée* se revoltă:

„Să împletesc ciorapi? – întreabă ea retoric – să ajung la ani bătrâni și regrete zadarnice, ca bunicuța Anda? Ascultă, Micule, am auzit eu toate aceste predici. Te scutesc de a-mi mai înșira argumente grave. Sunt o fată destul de serioasă și destul de cuminte, ca să trăiesc o viață normală după legea ființii mele. Ai înțeles? Mama mea are acest drept și eu nu-l am? Tu, Micule, ai acest drept, și pe mine mă înlături? Ah! așteptam cu totul altceva de la tine, decât asemenea discurs. Fără noimă e numai discursul dumnitale, nu viața de care vorbești. Dreptul meu e chiar ceva mai tare decât îți închipui, domnule Columbaru."

Tânăra Eugenița ilustrează tipul nou de feminitate ce se pregătește să intre pe scena vieții moderne. Tipul „garçonne" pe care îl ilustrează cu precădere, în epocă, literatura franceză și, la noi, G. Călinescu în Cartea Nunții. *Sadoveanu, obișnuit cu altă tipologie a feminității, preia modelul și-l înfățișează, în stilul său, cu o blândețe ușor ironică*

Bănuind o complicitate morală și chiar mai mult decât atât – o absurdă complicitate sentimentală dintre fiică și tatăl vitreg – supărăcioasa Agripina, la postul ei de pândă, într-o stare de isterie, o lovește din nou, brutal, pe „mica spioană" și se vaită:

„Am s-o omor! se tânguia ea. Mai bine-i suceam gâtul când era mică! Mai bine-i vâram pe gât biciul lui tată-său altădată. Ce-ce? cu-cum? calificare? Îmi pun mâna în foc că nu-i vinovat el în chestia asta, cum n-a fost vinovat că nebunul cel de tatu-tău și-a ridicat viața."

În acest conflict iremediabil intervine un element nou: un fost notar, Temistocle Foișor, aduce Eugeniței o scrisoare trimisă cu 16 ani în urmă de Laurențiu Costea primarului din Vlădeni, cu indicația de a fi înmânată copilei sale, la o dată fixă: 1 septembrie 1929. Din ea (și din confesiunile doicii, Savastița), Eugenița Costea află, în fine, adevărul despre moartea tatălui său și rolul jucat de Ducesă (Agripina) în această tragedie ținută secretă până acum. „Ducesa a refuzat – scrie ea în jurnalul intim – să-l salveze pe tata, cu o nepăsare feroce." Tatăl îi lasă ca moștenire – după cum sună scrisoarea testamentară – „onestitatea și sufletul lui curat". Tragedia tatălui este dusă mai departe, ca într-o complicitate a fatalităților de destin, de tragedia fiicei predestinate. Sfârșitul romanului este precipitat și, după cum se întâmplă de multe ori în scrierile lui Sadoveanu, deliberat nedeslușit. Poate pentru a lăsa cititorului libertatea de a trage singur morala acestei fabule. Aflând adevărul, fiica leșină, iar mama îi dă la repezeală medicamente suspecte și-i pune în mână un „levorver" pentru a sugera, probabil, ideea de sinucidere. Medicii găsesc, apoi, că moartea a fost provocată de un stupefiant toxic. Sinucidere sau crimă? Șerban Cioculescu merge spre soluția sinuciderii și face legătura, nu lipsită de adevăr, între destinul tatălui și al fiicei. O soluție plauzibilă. Sadoveanu, precaut și misterios, cum îl știm, lasă romanul deschis și se limitează să privească lucrurile filosofic, de sus:

„Acolo unde se duc toți aceștia, și cel cu scrisoarea, și alții, e peste munții cu pâcle, dincolo de nouăzeci și nouă de zile și nopți. Fericit cine poate plânge aici, fericit cine poate trece râzând dincolo."

Romanul, ca roman, nu este notabil și, cu mai multă psihologie, ar fi putut impune, prin Eugenița Costea, un personaj inedit în proza românească. Așa cum prezintă faptele, personajul care se impune în narațiune este, nu Eugenița (*tipul garçonne*), ci mama, Agripina, tipul tradițional al femeii rele, posesive, în stare de orice pentru a-și impune ambițiile ei mărunte și agresive. Eugenița este, în cele din urmă, o jucărie a sorții, în ciuda voinței sale de a se sincroniza cu mentalitățile *generației dorée*. Agripina este o bovarică dominată de ură, fără acces la viața spiritului, aceea care i-ar fi putut înnobila, cât de cât, dorința de a străluci și de a stăpâni pe cei din jurul ei. Mai este ceva de semnalat în acest roman experimental (îl putem numi astfel, se va vedea de ce): prezența autorului în text, prin naratorul său, care, părăsind teritoriul clasic al obiectivității, intervine de cel puțin trei ori (câte am numărat eu) pentru a-și justifica poziția față de subiect și, totodată, scriitura... S-ar putea spune, văzând aceste intervenții, că realistul mitic care este Sadoveanu face, în *Cazul Eugeniței Costea*, proză autoreferențială. Cum? Punând de la început în discuție natura și destinul personajelor sale, înainte, repet, de a le prezenta în ficțiunea pe care se pregătește s-o scrie. Prozatorul stă de vorbă cu „inamicii liniștii sale" – tineri curioși și impertinenți ca toți tinerii – și aceștia îi fac o teorie a romanului „nu ca roman – ci viață romanțioasă, adică document istoric al epocii". Document istoric și, totodată, viață romanțată? O relație paradoxală și o teorie de tot curioasă a romanului. Tinerii în cauză aduc, în sprijinul dorinței lor, cazul romanului „ca document istoric al epocii". Curios însă, romanul-document trebuie să exprime „o viață romanțată", nu o ficțiune, dând de înțeles că este vorba de un fapt real, cunoscut de toți. Așa că el, scriitorul, rămas pe poziții vechi, decide să prezinte cazul într-o „istorisire-raport". Spre bucuria tinerilor care declară că „Eugenița Costea e ceea ce suntem noi întrucâtva". O propoziție flaubertiană pusă la începutul unui roman. Asta dă de bănuit cititorului: cititorii romanului încă nescris îi propun prozatorului tema romanului și spiritul (stilul) în care trebuie scris. Inamicii tihnei autorului și-au găsit prototipul din realitate (Eugenița Costea) și se regăsesc în el. Solicită, dar, ca autorul să-i dea o dimensiune epică și simbolică. Pentru că (repetăm propoziția flaubertiană) este însoțită acum de o justificare mai precisă:

„Nu roman, – ci viață romanțată, adică document istoric al epocii. Viața unui copil al vremii noastre, a tipului reprezentativ, nu excepțional,

viața de toate zilele, viața noastră a tuturor, viața nenorociților de după război. Primăvara domniei tale, domnule Sava Dumitrescu și respectate prietine, a înflorit într-un răstimp de tihnă și fericire s-ar putea zice; domnia ta singur mărturisești asta; pe când viața noastră a tinerilor de după război e numai zbucium și tragedie. Această viață totdeauna de zbucium și ades de tragedie să ne-o descrii. Eugenița Costea e ceea ce suntem noi întrucâtva. E romanul nostru și ne interesează mai mult decât orice; deci scrie-l pentru noi. Dacă nu pentru noi, scrie-l pentru alții de după noi, ca să cunoască tristețea în care viețuim."

Prozatorul, care știe ce știe, și știe mai ales că romanul este o ficțiune, nu relatarea unei vieți romanțate, intervine în acest incipit și își prezintă teoria sa asupra romanului și teoria este, indiscutabil, justă:

„În orice caz cer adevărul istoric în romanul meu, pe când un roman nu trebuie să fie decât ficțiune. Viața își are eroii ei; literatura creează o altă serie. Viața n-are nevoie să se justifice și poate fi absurdă în scenariile ei; pe când literatura n-are acest drept. De aceea viața poate da elemente disparate, pe care romancierul, în ficțiunea lui, le argumentează, păstrând însă ficțiunea ca o lume a sa proprie. Deci acel rudiment simpatic care a fost prietina noastră așa de curând dispărută ar trebui, dacă ar fi vorba de un roman, să apară într-o interpretare cu totul personală. Aș îndrăzni să spun că asemenea interpretare ar fi mai interesantă pentru că n-ar fi mai adevărată."

Dialogul dintre autor și lectorii săi (care așteaptă o operă după gustul lor estetic și potrivită cu psihologia, filosofia de viață și anxietățile generației lor) se încheie cu un armistițiu pe care, din nou prudent și misterios, autorul nu-l declară, dar cititorul îl bănuiește: autorul nu va scrie o *istorisire-raport*, va scrie o ficțiune în care va înfățișa cazul Eugeniței Costea și, prin el, neliniștile, tristețile și tragediile generației sale. În acest chip, împacă teoria romanului ca document istoric (cerută de inamicii tihnei sale scriitoricești) și teoria – cu mult mai verosimilă – a romanului ca roman, adică o ficțiune epică.

Desigur, dialogul acesta nu elucidează teoria romanului, marchează doar punctul ei de pornire (romanul de ficțiune) și nici nu dovedește că Sadoveanu, un povestitor în linie tradițională, are o conștiință autoreferențială în narațiunea românească. Arată doar că, pentru a intra în tema romanului pe care vrea să-l scrie, își pune naratorul să vorbească despre formula romanului pe care se pregătește să-l scrie. Nu-i, repet, prima intervenție a naratorului în desfășurarea formală a narațiunii. *Prietenii* nu-i dau liniște. Să nu ignorăm că prietenii tineri, interesați de cazul Eugeniței Costea și, prin el, de soarta generației lor, sunt *lectorii-martori*, aceia despre care, mai târziu, în epoca lui Jean-Paul Sartre și a *noului roman*, s-a spus că sunt cei care ordonează și, în fond, inventează prin imaginația lor romanul, dându-i viață. În stilul lui molcom și cu voința lui, ineluctabilă, de tihnă (scriitura sadoveniană sugerează totdeauna liniște și negrabă, nu pare niciodată presată de timp), prozatorul iese din când în când din tabieturile sale și își consultă lectorii imaginari în privința biografiei personajelor și a soluției epice în raport cu ea. Așa face, de exemplu, pe la mijlocul romanului, atunci când eroina (Eugenița Costea) este trimisă de părinți la mânăstire. Prozatorul consultă prietenii-lectori în privința acestui episod. Ce cred ei? Ne spune chiar autorul:

„Presupunând, lucru extrem de puțin probabil, că totuși, cândva, aș face această carte, prietinii mei sunt de părere că partea din viața eroinei noastre care a fost destinată mănăstirii de maici nu poate pretinde o dezvoltare deosebită. E o epocă larvară, cu puține peripeții semnificative. În taina somnolenței ei, nimfa se distruge pe sine însăși pregătindu-și zborul viitor în lumină. În acest răstimp și părinții domnișoarei Eugenița abandonaseră scena mediocră unde li se părea că țin un rol prea modest și ieșiseră către o viață de intensă activitate", pentru a putea ajunge, odată problema deschisă, la filosofia amorului, văzută cu o viclenie a speciei. Deși vine vorba de divinitate, amorul nu-i, totuși, divin cum cred, uneori, eroii din roman. Sadoveanu pare a împrumuta, aici, ideile spiritelor demitizante, pragmatice,

deși în alte scrieri dă iubirii un sens înalt, aproape mistic. În legătură cu eroii din cartea pe care tocmai o scrie (Agripina și Columbaru), părerile lui sunt sceptice:

„Din filosofia divină a înțelepților și a asceților, care au călăuzit și au dogmatizat umanitatea, se înțelege că amorul ar fi avut până astăzi, în starea de evoluție în care ne aflăm, cinci trepte de inițiere. O oarecare preoteasă din Mantineea a definit cele dintâi din aceste stadii și a spus foarte potrivit ceea ce trebuia despre atracția sexelor și nebunia instinctului, trecând după aceea la scopurile ascunse ale acestui mecanism exterior. Amorul e o viclenie a speciei; oamenii de sex deosebit se chiamă în vis, se caută în trezie, spun versuri și cântă prostii, vin unul către altul, fug unul de altul, se urăsc, se doresc și nebunesc, pentru ca să se continue seria."

Înainte de a reproduce convorbirea dintre Columbaru, tatăl vitreg („învingătorul" îmbogățit de război, omul pragmatic), și tânăra Eugenița ce dă semne de emancipare și revoltă, naratorul simte nevoia de a explica lectorului său necesitatea de a pune în narațiune acest episod. O amabilitate, desigur, o mică șiretenie pe care cititorul romanului o înțelege și o acceptă. Prozatorul știe, evident, ce să facă și ce să spună, dar, așa, ca un act de simpatie, se face că trebuie să justifice evitarea sa:

„Aici, în acest loc, ar trebui intercalată o convorbire Columbaru-domnișoara Costea. Numai așa eventuala noastră istorisire ar avea o legătură și o cheie. O asemenea convorbire, inventată din punct în punct, ar desfide prioritatea oricărui adevăr. Nu numai adevărul, dar și necesitatea ei ne-ar fi dovedite de o serie de fapte, dintre care unul mai ales e extrem de important și semnificativ."

Convorbirea este, într-adevăr, necesară pentru că în confruntarea dintre Eugenița și Columbaru se confruntă, în fapt, mentalitățile dintre două generații (părinți și copii). Al patrulea episod din aceste rupturi epice (să le zicem așa) este acela semnalat deja în finalul romanului. Prozatorul, am constatat, încheie drama Eugeniței Costea, dar nu-și încheie propriu-zis romanul. Argumentul lui este că nu știe cum, pentru că faptele de viață pe care le-a prezentat sunt ele însele indecise. Scuză diplomatică, soluție epică de a nu da nicio soluție epică faptelor, lăsând descifrarea lor pe seama cititorilor (printre ei se află, desigur, și prietenii tineri care-l silesc să scrie romanul), în fine, subtilitate de autor prolific, care, din când în când, ia în râs ușor metodele de creație din timpul său. Căci, înainte de a pune punct istorisirii (odată cu sinuciderea/uciderea eroinei), prozatorul aduce din nou vorba despre tehnica epică, cu referință discretă la metoda folosită de proza modernă. Ironia este fină. Prozatorul cunoaște aceste rețete moderne, dar nu dorește să le folosească: „Aici, rețetele literare ale timpului ar pretinde un monolog interiorizat mai întins. Finalul acestei povestiri ar fi cel mai interesant dacă el s-ar putea preciza; căci nici astăzi nu se știe cum a murit această copilă."

Și, ca să întărească opinia sa despre inutilitatea monologului interior (specific epocii moderne), Sadoveanu încheie, cu adevărat, romanul, lichidând martorii care ar fi putut dezvălui întregul adevăr despre moartea tatălui și a fiicei. Notarul Temistocle – emisarul scrisorii testamentare a lui Laurențiu Costea – a ajuns, deja, la Por-Împărat, adică i s-au tulburat deplin mințile sau, poate, a trecut deja în alt tărâm, iar Eugenița Costea zace – notează autorul – „cu trupul arcuit în forma singurului semn mistic al scrierii moderne", sub privirile liniștite și bizare ale lui Columbaru... Care este acest *unic semn mistic al scrierii moderne*, prozatorul nu spune. Ne lasă să înțelegem că, în acest moment (ultim) al narațiunii, el ar fi trebuit – conform canoanelor moderne – să deschidă monologul interiorizat al naratorului. Lucru pe care prozatorul, rămas la tehnicile lui epice, nu-l face. Așa că lasă faptele epice în rodnica lor ambiguitate...

Reținem, totuși, încercarea lui Sadoveanu de a introduce în scenariul prozei sale, chiar dacă sub o formă ironic-tăgăduitoare (*zâmbind a râdere* – cum îi place să spună), chestiuni de metodă literară. ▪

VIOREL BARBU
Academia Română, președintele Secției de Științe Matematice
Romanian Academy, President of the Mathematical Sciences Section
e-mail: vb41@uaic.ro

De ce este matematica neînțeleasă?

Abstract

Încercăm să dăm răspuns la o întrebare crucială pentru educația matematică: de ce eșuează mulți elevi să înțeleagă și să învețe matematica? Slabele performanțe matematice ale elevilor sunt doar o deficiență a sistemului educativ care s-ar putea îmbunătăți prin tehnologii didactice mai eficiente sau există un motiv mai profund pentru care matematica rămâne neînțeleasă?

Cuvinte-cheie: matematică, logică, argument

We try to answer a crucial question for mathematics education: why so many students fail to understand and learn math? Are students' poor math performance just a shortcoming of the education system that could be improved by more effective teaching technologies, or is there a deeper reason why mathematics remains misunderstood?

Keywords: mathematics, logics, argument

O glumă atribuită lui Goethe spune: „matematicienii sunt precum francezii: le spui ceva, ei o traduc în limba lor și apoi nu mai înțelegi nimic". Este mult adevăr în această istorioară amuzantă deoarece limbajul și comunicarea matematică, deși aparent precise, rămân totuși de neînțeles pentru mulți, iar un procentaj mare dintre elevi și, prin transfer, dintre adulții educați, nu înțelege argumentele matematice simple, iar abilitățile lor matematice nu trec dincolo de însușirea unor reguli simple de calcul și însușirea formală a unor teoreme de geometrie. Am întâlnit persoane foarte inteligente, unele dintre acestea profesioniști de succes sau chiar oameni de știință reputați în domeniul lor, care mi-au mărturisit cu jenă că nu prea au înțeles și nu au rămas mai cu nimic din matematica studiată în școală. Situația este generală și este motiv de frustrare pentru profesorii de matematică atât de la noi cât și de aiurea. În urmă cu câțiva ani, un profesor de filosofie de la un colegiu de arte liberale din New York se plângea într-un articol publicat de *New York Times* de calvarul elevilor din școlile americane și chiar din colegii, care sunt obligați să studieze o disciplină pe care

nu o înțeleg și nici nu le va fi folositoare în carieră; era vorba despre matematică. În opinia autorului, cunoștințele matematice care ar trebui predate elevilor nu ar trebui să depășească strictul necesar care să-i permită viitorului angajat să facă operații aritmetice simple, să înțeleagă un grafic și să-și calculeze dobânda din contul său de bancă. Articolul a provocat discuții aprinse în media și mulți i-au dat dreptate, deși guvernul American a dezvoltat în chiar acei ani un program special pentru însușirea științei și matematicii în școlile secundare (STEM). Era și cazul, deoarece din experiența mea personală de profesor în câteva universități am văzut că cei mai mulți studenți nu înțeleg o demonstrație matematică, iar formularea în termenii unei ecuații matematice a unor probleme din fizică (așa-numitele „word problems") era o încercare care-i depășea pe cei mai mulți și era dovada peremptorie a faptului că nu înțelegeau noțiunile și tehnicile matematice fundamentale. Trebuie să spunem că școala românească nu face excepție de la acest fenomen didactic și faptul este cu atât mai îngrijorător cu cât matematicii i se acordă un spațiu foarte mare în programele școlare, iar în strategiile educative ale societății tehnologice în care am intrat de câteva decenii matematica ocupă un loc privilegiat. Este evident faptul că o educație matematică eficientă și extinsă este o necesitate pentru societățile care vor să păstreze competitivitatea tehnologică.

Totuși, în fața evidenței, îndoielile rămân și întrebarea care se pune este dacă slabele performanțe matematice ale elevilor sunt doar o deficiență a sistemului educativ care s-ar putea îmbunătăți prin tehnologii didactice mai eficiente sau există un motiv mai profund pentru care matematica rămâne neînțeleasă. Cred că primul matematician care s-a pronunțat asupra acestui subiect a fost Henri Poincaré, care îi dedică la începutul secolului al XX-lea mai multe eseuri și studii de mare profunzime care se citesc și astăzi cu plăcere și folos.

La întrebarea de ce matematica nu este înțeleasă de multe persoane, unele dintre ele de altfel foarte inteligente, care au dovedit performanțe intelectuale și oricum capabile să urmărească un raționament logic, provine din faptul că procesul de gândire matematică (o demonstrație matematică, de pildă) nu este o simplă înșiruire de silogisme logice. Cu alte cuvinte, matematica nu este reductibilă la logică, cum se credea în mod obișnuit, ci implică un proces de gândire mai nuanțat în care silogismul are un rol secundar, fiind doar vehiculul de transmitere corectă a informației matematice. În raționamentul matematic, apar în anumite „noduri" ale procesului elemente noi și imprevizibile care provin din experiențele autorului sau analogii, unele prezente în mintea sa, altele sublimate dintr-un spectru mai larg de cunoștințe și care pot fi foarte îndepărtate de subiectul în discuție. Aceasta se realizează introducând în aceste etape ale raționamentului strategii deja cunoscute din alte teoreme, se apelează la analogii cu alte rezultate sau sunt inventate argumente noi împrumutate din alte teorii matematice. Este un proces prin care lanțul de silogisme este rupt în acest context și conectat local la alte segmente de raționament. Aceste elemente noi, care sunt exterioare procesului logic și nu sunt deductibile direct din sistemul de axiome pe care se bazează disciplina matematică, este fermentul care potențează procesul de descoperire matematică și îi permite să ajungă la adevăruri netriviale, unele de mare profunzime. După cum observa H. Poincaré, adversar neîmpăcat al logismului în vogă la începutul secolului trecut, dacă raționamentul matematic s-ar baza doar pe dezvoltarea pe cale logică a unui sistem de axiome, matematica s-ar reduce la o uriașă tautologie, adică un alt mod de a spune că $a = a$. Pentru a ajunge la rezultate noi, este nevoie de elemente noi, cum ar fi artificiile de raționament sau legături neașteptate cu alte rezultate și tehnici matematice. Dacă facem apel la geometria elementară, exemplul cel mai la îndemână sunt construcțiile geometrice auxiliare introduse în cursul unor demonstrații. Un alt exemplu care a intrat în istoria matematicii îl are ca subiect pe F. Gauss. Pe când era în primii ani de școală, profesorul a cerut elevilor în clasă să calculeze suma tuturor numerelor de la 1 la 100. Este vorba de un calcul

aritmetic simplu dar laborios, care lua în mod obișnuit câteva ore, dar micul Gauss dă răspunsul în câteva minute: 50 x 51 = 2550. Raționamentul său se baza pe observația că suma perechilor de numere egal depărtate de extreme este aceeași, adică 101. Această soluție se bazează pe un artificiu ingenios care iese din tiparul algoritmului logic, dar se bazează pe un element nou la acea vreme: calculul sumei elementelor în progresie aritmetică.

Să semnalăm că toate marile descoperiri matematice au la bază asemenea „devieri" de la logica argumentului liniar și orientarea raționamentului pe căi noi sugerate de experiența sau intuiția matematicianului. Un exemplu cu implicații profunde în dezvoltarea matematicii moderne este descoperirea lui Evariste Galois a teoriei care-i poartă numele. Plecând de la problema clasică a rezolvării prin radicali a ecuațiilor algebrice de ordin superior și care până atunci era abordată fără succes prin încercări anevoioase de a rescrie ecuația în alte variante algebrice, Galois a găsit soluția problemei pe o cale complet nouă, bazată pe grupurile de permutări. Nu era o metodă previzibilă din argumente logice și, de fapt, ieșea din această rutină. Un alt exemplu mai recent, dar la fel de celebru, este faimoasa conjectură a lui Fermat, adică imposibilitatea rezolvării prin numere întregi a ecuației $x^n + y^n = z^n$ pentru $n \neq 2$. Această problemă era coșmarul multor matematicieni și a fost rezolvată după trei secole, în 1995, de către Andrew Wiles, făcând apel la un rezultat din teoria funcțiilor eliptice, un domeniu aparent îndepărtat de teoria numerelor. Ca și în cazurile prezentate anterior, este o abordare care iese din tiparul logic, adică din înlănțuirea strictă de silogisme prin inserarea unor elemente noi provenite din cultura matematică și care sunt plasate în anumite puncte cheie ale argumentului. Evident că înțelegerea, și mai ales dezvoltarea unui asemenea tip de raționament, nu este la îndemâna oricui deoarece procesul normal de gândire la majoritatea oamenilor este liniar și rareori face apel la combinații și artificii sofisticate. Aceste particularități ale raționamentului matematic și, de fapt, ale gândirii matematice în esența sa îl deosebesc fundamental de procesul normal al gândirii logice și fac ca multe persoane dotate cu o bună memorie și putere de judecată să nu fie capabile să-l urmărească și să-l înțeleagă. Desigur, ele sunt capabile să reproducă un raționament matematic, în particular o demonstrație matematică, dar nu îl înțeleg în esența sa și, de aceea, nici nu sunt capabile să-l folosească independent în situații asemănătoare. Nu este vorba de un handicap, ci doar de o incompatibilitate care se poate, totuși, corecta de către profesorii de matematică pricepuți. Probabil că aceste persoane nu vor deveni matematicieni, dar vor fi totuși capabile să folosească funcțional matematica în profesiile lor. Dar nu trebuie să disperăm, căci se spune despre matematicianul francez Laurent Schwartz, unul dintre marii analiști ai secolului trecut și laureatul medaliei Fields, că avea dificultăți să urmărească o demonstrație geometrică, fapt care ridică multe întrebări despre misterele proceselor mintale ale perceperii matematicii. ▪

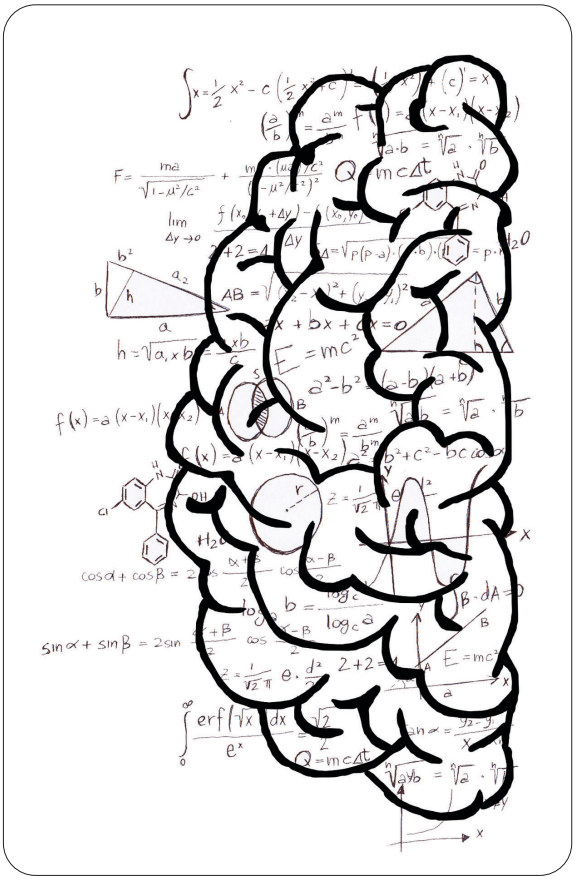

THIERRY DE MONTBRIAL
French Institute of International Relations; Academy of Moral and Political Sciences, France; honorary member of the Romanian Academy
Institutul Francez de Relații Internaționale; Academia de Științe Morale și Politice, Franța; membru de onoare al Academiei Române
e-mail: tdm@ifri.org

Perspectives
RAMSES 2021 (I)

Abstract

Thierry de Montbrial demonstrates that the occurrence of crises over time is a constant that we choose to ignore, despite the lack of preparation that humanity shows when it falls on hard times. Starting from the dynamics of the financial crisis of 1997, with its epicenter in Thailand, and noting the similarities with that of 2007-2008 started in the USA and felt worldwide, we come to the conclusion that a redesign of the prevention structures and agencies is needed. The fragility of national systems in a globalized world calls for the building of a global ecosystem to prevent predictable shocks.

Keywords: crisis, prevention, legacy, multilateralism, September 11

Thierry de Montbrial demonstrează că apariția crizelor de-a lungul timpului este o constantă pe care alegem să o ignorăm, în ciuda lipsei de pregătire de care omenirea dă dovadă atunci când ajunge în impas. Plecând de la dinamica crizei financiare din 1997, cu epicentrul în Thailanda, și reținând similitudinile cu cea din 2007-2008 pornită din S.U.A și resimțită în întreaga lume, ajungem la concluzia ca e nevoie de o redesenare a structurilor și organismelor de prevenție. Fragilitatea sistemelor naționale într-un lume globalizată reclamă construirea unui ecosistem mondial de prevenire a șocurilor previzibile.

Cuvinte-cheie: criză, prevenție, moștenire, multilateralism, 11 septembrie

La pandémie du COVID-19 est unique dans l'histoire contemporaine car aucune des épidémies qui ont défrayé la chronique depuis le début de ce siècle (la vache folle, les grippes aviaires, la grippe H1N1, le SRAS coronavirus, le MERS coronavirus, Ebola, le chikungunya, le Zika...) – sans parler des alertes dans l'ordre du bioterrorisme (anthrax) – n'a dégénéré en cataclysme mondial. Certains de ces épisodes n'en ont pas moins suscité des réactions de panique et des gestions ruineuses comme si, à chaque fois aussi, on se trouvait totalement pris de court. Comme si, à chaque fois, le pire ne s'étant pas produit, on oubliait

aussitôt la nécessité de se préparer pour le cas où ce pire adviendrait un jour. Un avènement qui, dans la longue durée, est de l'ordre de la certitude. De ce point de vue, le COVID-19 n'est pas le pire du pire, puisque sa grande contagiosité est compensée par sa faible létalité, même si l'on s'interroge sur les pathologies secondaires qu'il semble provoquer.

Le point important, ici, est que l'aptitude des sociétés à s'organiser préventivement (en anglais, on parle de *contingency planning*) pour affronter des chocs prévisibles mais non datables, est faible lorsque les sociétés n'ont pas gardé la mémoire d'épreuves comparables à celles qui pourraient advenir. Dans l'ordre monétaire par exemple, les Allemands n'ont toujours pas oublié les hyperinflations de l'entre-deux-guerres. Dans l'ordre sanitaire, les Européens avaient oublié la « grippe espagnole », qui a commencé à la fin de la Première Guerre mondiale et aurait provoqué au moins deux fois plus de morts que cette dernière. À peine la mentionnait-on dans les livres d'histoire destinés aux lycéens seulement trente ou quarante ans après. Incidemment, on notera que cette grippe n'avait d'espagnole que le nom : à l'origine son virus était aussi américain que celui du COVID-19 est chinois. Surtout, dans ce cas, la maladie virale produisait une surinfection bactérienne qui fut la cause essentielle de la mortalité. C'était avant les antibiotiques. On comprend aussi pourquoi les Asiatiques, plus habitués aux épidémies que les Occidentaux, sont apparus comme les mieux préparés pour réagir avec rapidité et efficacité (masques, tests, etc.).

L'héritage des crises

J'ai ouvert mon propos en soulignant la singularité, au moins apparente, de la pandémie du COVID-19. Apparente, parce qu'à certains égards cet épisode en rappelle au moins trois autres, de natures certes très différentes, qui ont secoué le système international en un temps où l'idéologie de la mondialisation libérale flottait au-dessus d'un plateau : la crise financière de 1997, celle de 2007-2008 et, entre les deux, les attaques terroristes du 11 septembre 2001[1].

La dernière crise financière du XXe siècle

La crise financière de la fin du XXe siècle est partie de Thaïlande au printemps 1997. Elle s'est immédiatement étendue à l'Asie de l'Est, puis à la Russie et même à l'Amérique latine, selon un processus qu'il n'est pas absurde de qualifier d'épidémique. Dans le contexte de l'époque, les idéologues du libéralisme parlaient des marchés financiers comme d'êtres pensants, plus rationnels que les pauvres humains. Les modèles forgés par les plus mathématiciens d'entre eux furent récompensés par quelques prix Nobel et ont contribué à quelques faillites. La première question qui nous intéresse ici porte sur l'explication du démarrage d'une grande crise financière. Je reproduis quelques lignes de mon texte de juillet 1998 : « En simplifiant les arguments de l'économiste américain Paul Krugman, on peut dire que les intermédiaires financiers, publics ou privés, convaincus que, d'une manière ou d'une autre, leurs pertes seraient toujours épongées par les États, ont financé de façon inconsidérée et souvent véreuse des investissements douteux, dans l'immobilier notamment. Ils ont ainsi provoqué un mouvement inflationniste, d'abord localisé dans les portefeuilles d'actifs. On y a attaché d'autant moins d'importance que le niveau général des prix restait relativement stable et que, dans l'ensemble, les critères de bonne gestion des finances publiques (budgétaire et monétaire) paraissaient respectés. Les déficits courants souvent élevés semblaient compatibles avec le rythme de la croissance. La hausse de la valeur des actifs n'inquiétait pas pour la même raison, et l'on ne prêtait pas suffisamment attention à leur caractère spéculatif. »

Derrière cette analyse figurent deux idées importantes. La première est ce que les penseurs de la notion de risque appellent, selon une traduction directe de l'anglais, le *hasard moral* : plus on

[1] Les lecteurs curieux pourront se reporter à mes « Perspectives » des *RAMSES 1999*, *RAMSES 2002* et *RAMSES 2010*.

se croit protégé (en l'occurrence, par les institutions) des conséquences d'une prise de risque, moins on est prudent et plus la probabilité d'occurrence de ce risque est élevée. La deuxième idée est que, d'une manière générale, ce qui favorise le hasard moral favorise aussi les comportements illicites. Enfin, l'idéologie ultralibérale, quand elle est en position de force – notamment soutenue par de puissants lobbies – étouffe la voix des lanceurs d'alerte. Le monde n'est pas peuplé seulement de sages ou d'idéologues antisystèmes. Comme pour les bulles, quand les déséquilibres augmentent, il peut suffire d'une étincelle pour que les anticipations se retournent. Puis, en raison de la grégarité des comportements, la panique se propage à la vitesse de la transmission des informations ou des rumeurs. C'est ce qui s'est produit à la fin du siècle, avec un cortège de conséquences économiques mais aussi politiques, comme la chute du général Suharto en Indonésie.

La seconde question qui vient aussitôt à l'esprit porte sur la détection des dysfonctionnements à l'origine des crises de ce genre. Dans le cas thaïlandais – je cite encore mon texte de juillet 1998 –, on n'a pas manqué d'accuser le Fonds monétaire international (FMI) « de n'avoir pas diagnostiqué les risques, d'en avoir aggravé l'ampleur *ex ante* en laissant croire aux États imprudents qu'en cas de besoin on viendrait toujours à leur secours, et *ex post* en leur imposant souvent des remèdes inadéquats ». Je notais alors que la critique la plus profonde était à mes yeux la première. En réalité, les organisations internationales ne sont pas au-dessus, ni même à côté, des États, lesquels sont férocement attachés à leur souveraineté, du moins quand ils ont la capacité de l'exercer. En dépit de l'ampleur de ses moyens, le FMI lui-même dépend des États membres et de leurs relations diplomatiques. Nulle organisation économique internationale n'a, vis-à-vis des États, les pouvoirs d'un commissaire aux comptes chargé de certifier ceux d'une entreprise. Les États communiquent les chiffres qu'ils veulent bien fournir, et leur capacité à les manipuler n'est contrainte que par leurs propres institutions politiques, et par l'idée qu'ils se font de leur crédibilité. De leur côté, le FMI ou l'Organisation de coopération et de développement économiques (OCDE) par exemple sont obligés de rester prudents quand ils ont des observations à formuler pour ne pas s'attirer les foudres des États les plus puissants, mais aussi de peur de déclencher des crises du simple fait de les envisager publiquement. Restent les agences de notation, qui n'encourent pas les mêmes risques. Mais leurs moyens sont limités. Surtout, elles n'ont pas la même légitimité et prêtent encore plus le flanc à la critique. Leurs positions n'en ont pas moins des effets réels (et parfois excessifs), particulièrement sur les conditions d'endettement des agents économiques.

Le point le plus frappant – et l'on me permettra de me référer encore aux « Perspectives » de juillet 1998 – est le suivant : « Le problème de l'organisation de ce qu'il faut bien appeler la sécurité économique internationale n'est guère différent, dans sa nature profonde, de celui des relations politico-militaires. Dans ce dernier domaine, les principaux États ont progressivement mis au point des procédures d'échange d'informations qui vont très au-delà du simple enregistrement de déclarations effectuées par les gouvernements. Ainsi en est-il des mesures de vérification prévues dans les accords de limitation d'armements ou encore dans le cadre du Traité de non-prolifération (TNP). Aussi curieux que cela puisse paraître, on est moins avancé en matière de relations économiques, où les États réagissent fréquemment de façon étroitement nationaliste,

en particulier comme on vient de le voir face aux questions liées à l'enrichissement des dirigeants. Dénoncer la fragilité d'un système financier, c'est nécessairement mettre en cause tout un ensemble de pratiques, y compris le cas échéant la corruption, qui touchent les cordes sensibles des classes au pouvoir. Pourtant, il s'agit bien, comme dans les affaires politico-militaires, de sécurité. »

Je me suis attardé sur la crise financière thaïlandaise, parce que les questions de gouvernance mondiale soulevées à son propos me paraissent transposables quasi littéralement à la problématique de la santé. On voit bien que la stabilité structurelle d'un système international devenu aussi hautement interdépendant qu'aujourd'hui, n'est pas compatible avec l'exigence de souveraineté absolue de certains États pour le contrôle de leurs données sanitaires, la détection d'un début d'épidémie, ou l'organisation des mesures d'urgence à tous les stades d'une épidémie avérée. En d'autres termes, il faut en la matière une gouvernance mondiale digne de ce nom. Ceci implique un certain partage de souveraineté (j'utilise une expression courante à propos de l'Union européenne), ainsi que des institutions capables de faire émerger, puis de faire appliquer, des stratégies globales, et dotées de pouvoirs significatifs tant en amont qu'en aval des crises sanitaires.

Avant la pandémie du COVID-19, peu étaient conscients de ce qu'était l'Organisation mondiale de santé (OMS), hors un petit cercle d'initiés. À l'extérieur de ce cercle, on se rendait rarement compte de la modestie de ses moyens. En fait, l'OMS est une institution fort dépendante de sources d'information étatiques. Elle est incapable d'agir autrement qu'en produisant des normes ou des déclarations, ce qui n'est d'ailleurs pas négligeable. Le bon sens suggérerait que l'immense choc de l'actuelle pandémie soit mis à profit pour créer une nouvelle architecture, considérablement renforcée, pour la gouvernance internationale en matière de santé.

Quel multilatéralisme ?

Si l'on jette un regard en arrière, à l'époque de la mise en place des institutions de Bretton Woods, on observe que leur succès a tenu à deux facteurs complémentaires : le désintérêt de l'Union soviétique et le renforcement du camp occidental autour d'un véritable leader, les États-Unis d'Amérique. À ce propos, il importe de souligner que le mot multilatéralisme est polysémique, et qu'il faut distinguer par exemple entre le multilatéralisme au sens large du droit international en général ; le multilatéralisme du système occidental au temps de la guerre froide, structuré autour des institutions de Bretton Woods et de l'Alliance atlantique ; ou encore le multilatéralisme régional, tel qu'il se construit depuis les traités de Rome de 1958 autour de l'idée de Communauté européenne (rebaptisée Union européenne [UE] avec le traité de Maastricht). Le droit international est une modalité essentielle, et néanmoins faible, du multilatéralisme. La poursuite et l'approfondissement de la construction européenne exigent un multilatéralisme fort, *a priori* contre-nature en l'absence d'un leader naturel. En pratique, l'avenir de l'UE est suspendu – au moins en tant que condition nécessaire – à la capacité d'entente franco-allemande sur l'essentiel, alors que la puissance économique relative de la France ne cesse de se dégrader.

D'une manière générale, toute la difficulté est que le degré de multilatéralisme praticable au sein d'une association d'États est une fonction décroissante de l'hétérogénéité idéologique, et donc politique, entre les membres de cette association. Ainsi la gouvernance du système international dans son ensemble est-elle fragilisée par le clivage de plus en plus manifeste entre démocraties libérales – elles-mêmes de plus en plus hétérogènes –, et démocraties dites illibérales ou encore régimes autoritaires (lesquels sont aussi de plusieurs sortes). Si la mondialisation paraît aujourd'hui destinée à reculer, c'est que les principales puissances en interaction (je n'hésite pas à recourir à la notion de puissance) se perçoivent comme rivales. Elles ne veulent pas du type de coopération systémique qui supposerait le *statu quo*, c'est-àdire l'existence d'un système qu'il suffirait de viabiliser ou de renforcer. Cela dit, en matière de santé, on part d'un niveau de coopé-

ration si bas qu'un renforcement serait dans l'intérêt de tous, quand bien même globalement parlant l'interdépendance se réduirait.

La crise des subprimes et autres comparaisons

Sautons provisoirement par-dessus le 11 septembre 2001 et arrêtons-nous sur la crise des *subprimes* de 2007-2008, qui fut une reproduction élargie de l'épisode thaïlandais. Je ne m'appesantirai pas sur l'énorme responsabilité des États-Unis, qui vaut bien celle de la Chine en matière de chauve-souris ou de pangolins. Mais qui pouvait alors critiquer trop vertement l'État qui n'était déjà plus un leader, mais qui par sa puissance surplombait encore le reste du monde ? Je cite cette fois mes « Perspectives » de juillet 2009 (*RAMSES 2010*) : « La crise des *subprimes* fut la cause immédiate de l'effondrement du système, selon le pire des scénarios imaginables. Les marchés cessant de fonctionner, c'est tout le circuit économique qui se grippa. Les nouvelles normes de comptabilité aidant, les livres des entreprises devinrent illisibles. La méfiance se répandit. Dans un premier temps, les gouvernements perdirent la tête. Parmi les notions autrefois mises en avant par Keynes, figure celle des "esprits animaux", justement remise au goût du jour par George Akerlof et Robert Schiller. Fort heureusement, les banques centrales, principalement la Réserve fédérale des États-Unis (Fed) sous la houlette de Ben Bernanke et la Banque centrale européenne (BCE) sous la direction de Jean-Claude Trichet, n'hésitèrent pas à baisser massivement les taux d'intérêt et à recourir à des méthodes "non conventionnelles" en se substituant, pour des montants considérables, au système bancaire défaillant. »

Je ferai trois remarques au sujet de cette crise monumentale. La première est qu'elle ne se serait pas produite si le système – en pratique : les États-Unis – avait tiré de la crise thaïlandaise les leçons d'intérêt général. La deuxième, qui explique la première, est que la raison du plus fort étant la meilleure, ce sont finalement les autres qui se sont trouvés affaiblis par la crise des *subprimes*. La crise de l'UE en a été une conséquence majeure, dont la zone euro a néanmoins fi ni par tirer avantage puisque sa gouvernance s'est beaucoup renforcée depuis lors, un signe majeur de la capacité de l'Union à progresser dans les épreuves.

La troisième remarque est que, du point de vue des conséquences économiques de l'actuelle crise du COVID-19, la meilleure comparaison est avec les *subprimes*. Dans les deux situations en effet, ce sont les marchés eux-mêmes, entendus comme les processus de rencontre entre l'offre et la demande, qui sont tombés en panne : marchés financiers dans le premier cas, réels dans le second. La comparaison souvent faite avec l'après-guerre me paraît trompeuse, parce qu'alors les facteurs de production matériels (et en partie humains) étaient détruits, ce qui n'a pas été le cas avec le confinement. On sait d'ailleurs, depuis au moins John Stuart Mill, qu'après les guerres la croissance est d'autant plus rapide que les survivants ont la rage de reconstruire, surtout quand ils bénéficient d'une aide extérieure massive comme l'Europe avec le plan Marshall après 1945. Du point de vue social, la situation actuelle est également très différente. En Europe, je ne vois nulle part la rage de « reconstruire », mais plutôt celle de chaque groupe de préserver ses avantages acquis. S'il fallait trouver une autre comparaison dans l'histoire contemporaine, je la chercherais, à une échelle et selon une temporalité différentes, du côté des anciennes démocraties populaires qui ont rejoint l'UE après la chute de l'Union soviétique ou chez les Nouveaux États indépendants (NEI) issus de l'éclatement de cette dernière. Dans ces différents cas en effet on peut dire, en reprenant la même terminologie, que les marchés ont cessé de fonctionner, sans destruction physique, et qu'ils se sont reconfigurés dans des conditions évidemment très différentes (et avec des conséquences très contrastées en matière de redistribution des richesses), selon les situations politiques des uns et des autres tant vis-à-vis de l'intérieur que de l'extérieur. Je reviendrai plus loin sur les conséquences économiques et sociales de la pandémie, mais il n'est pas trop tôt pour affirmer qu'aucun État de la planète n'a intérêt à ce que l'incapacité à coopérer sur les

questions sanitaires puisse provoquer d'autres désastres comme celui que nous vivons collectivement aujourd'hui.

Le choc du 11 septembre

Le rapprochement avec le 11 septembre 2001 me paraît également pertinent pour au moins trois raisons. Premièrement, les deux chocs ont été ressentis comme des « cygnes noirs ». Depuis Nassim Taleb, on nomme ainsi un choc d'une grande violence dont on prétend que rien dans le passé ne l'avait laissé entrevoir, et qui provoque dans un premier temps un effet de sidération, puis dans un second une quête de rationalisation. Incidemment, de ce point de vue, peu importe que ce choc soit « ponctuel » comme le 11 septembre, ou étalé dans l'intervalle de temps qui sépare la première infection du passage à l'épidémie dans le cas d'un virus. Deuxièmement, le 11 septembre a eu des effets politiques et économiques considérables et durables, sans toutefois modifier la hiérarchie des puissances. Troisièmement, il a modifié le regard sur les libertés publiques.

J'éprouve quelques difficultés avec la notion de cygne noir, car je ne vois guère d'exemples convaincants de chocs violents que rien dans le passé n'aurait laissé entrevoir. Des attaques comme celles du 11 septembre avaient été imaginées par bien des personnes comme, parmi les romanciers, Tom Clancy. De la même manière – je l'ai déjà rappelé –, une épidémie comme le COVID-19 était prévisible et avait été prévue. Taleb lui-même le dit. Dans sa désormais célèbre conférence de 2015, Bill Gates n'avait-il pas tiré la sonnette d'alarme en affirmant que le monde était davantage menacé par les virus que par les armes nucléaires ?

Et l'on ne manque pas d'autres exemples[2]. Certes, les explosions d'Hiroshima et de Nagasaki étaient imprévisibles avant la découverte de l'énergie nucléaire, mais bien des penseurs avant Einstein avaient « prévu » l'emploi de ce que nous appelons aujourd'hui les armes de destruction massive. Selon les principes de la physique statistique, la probabilité qu'un objet pesant quelconque s'élève sans l'action d'une force extérieure est infime, mais elle n'est pas nulle. Même la résurrection d'un mort n'est pas impossible de ce point de vue. Le vrai problème de la prévision, pour les événements qui touchent les humains, est le degré d'attention pratique qu'ils peuvent ou doivent accorder à ceux dont la probabilité leur paraît faible. Il s'agit là d'un problème psychologique, et non pas technique ou scientifique. Scientifiquement et psychologiquement, il est impossible même d'envisager consciemment chaque matin tout ce qui pourrait nous arriver dans la journée : un accident de trottinette, une rupture d'anévrisme, une attaque au couteau, que sais-je encore. Cela est vrai des individus comme des institutions.

Il n'en reste pas moins que le 11 septembre 2001, comme le COVID-19, a révélé de nombreux dysfonctionnements fautifs dont chacun a pris conscience après coup (mais tout le monde ne songe pas à pourchasser des « coupables »), le plus surprenant dans de nombreux pays considérés comme développés étant la pénurie de masques, de médicaments ou d'équipements. Un autre versant de la même question est que, lorsqu'une catastrophe se produit, l'esprit tend à imaginer qu'elle va se reproduire très vite. Le 12 septembre 2001, qui ne s'interrogeait sur un possible sabotage du Golden Gate Bridge ou une nouvelle attaque à Washington, New York ou ailleurs dans les jours suivants ? De même aujourd'hui, on redoute partout l'arrivée prochaine d'une « deuxième vague » de la pandémie. Et naguère comme aujourd'hui, la réponse ne pouvait être que floue. Moins aujourd'hui qu'hier il est vrai, en raison de notre connaissance de l'histoire des épidémies. Quoi qu'il en soit, la perception psychologique de la reproduction d'un risque déjà éprouvé est manifestement plus intense que celle d'un risque simplement imaginé, qu'il s'agisse là encore d'individus ou d'institutions. Un proverbe africain dit que celui qui entend parler d'une panthère et celui qui la voit ne courent pas à la même vitesse :

[2] Voir par exemple J. Borrell, « COVID-19 : le monde d'après est déjà là… », *Politique étrangère*, vol. 85, n° 2, Ifri, juin 2020

dont acte... Par association d'idées, il y aurait beaucoup à dire aussi sur les liens entre l'évolution des opinions publiques, la perception des risques liés au changement climatique, et la rationalité des mesures préconisées ou mises en œuvre à cet égard dans le cadre des politiques publiques. En politique comme en psychologie, la « volonté » ne coïncide pas avec l'« entendement » ou la raison. On le sait au moins depuis Blaise Pascal, et avant lui Saint Augustin.

Après le cygne noir, j'ai évoqué les effets politiques et économiques des chocs. Le 11 septembre 2001, la vision en direct de l'avion transperçant les Twin Towers, puis de leur effondrement, a sidéré le monde entier et soulevé une immense vague planétaire d'émotion et de solidarité en faveur des États-Unis. Même en Russie et en Chine, deux États, il est vrai, obsédés depuis plus longtemps que nous par le terrorisme islamiste. On notera d'emblée deux différences majeures avec le COVID-19. Dans un cas, une attaque soudaine, d'une brutalité inouïe et *visible* par tous ; dans l'autre, la diffusion progressive, dans tout l'espace, d'un agent infectieux invisible et mentalement omniprésent. Dans un cas, l'attribution quasi immédiate de la source de l'attaque : Oussama Ben Laden, les talibans... Dans le second, le désarroi face à un virus inconnu, aux circonstances de son apparition chez certains animaux, et aux conditions indéterminées de sa transmission à l'homme.

Ces premières différences ont été renforcées par d'autres, de caractère politique. Au lendemain du 11 septembre, le peuple américain a aussitôt fait bloc derrière son président, comme toujours dans le passé aux États-Unis dont la puissance n'est pas seulement liée à la suprématie matérielle, mais aussi au patriotisme des Américains, dont on verra encore un exemple en 2003 à l'occasion de la guerre de George W. Bush contre Saddam Hussein. La pandémie du coronavirus a surgi à un moment où, pour la première fois depuis la guerre de Sécession, l'Amérique, de plus en plus inégalitaire, apparaît gravement divisée. Certes, le feu couvait depuis au moins deux décennies au sein même de chacune des deux grandes familles politiques, Démocrates et Républicains, chacune de plus en plus clivée par ses extrémistes, néo-socialistes dans un cas et néo-conservateurs dans l'autre. L'élection d'un Donald Trump fin 2016 n'aurait pas été concevable sans cette double polarisation, et elle a attisé les flammes. Dans un premier temps après l'apparition du virus, l'hôte de la Maison-Blanche, croyant l'Amérique invulnérable, s'est contenté d'écraser de son mépris les uns et les autres, y compris les alliés des États-Unis. Mais surtout, bien sûr, la Chine, le président pensant renforcer ainsi sa position dans son bras de fer avec l'Empire du Milieu. Au lendemain du 11 Septembre, son prédécesseur avait désigné un État coupable : l'Afghanistan. En 2020, Trump a désigné la Chine, laissant entendre que Xi Jinping aurait fabriqué le COVID-19 pour affaiblir ses rivaux, en dépit des dommages collatéraux « auto-infligés ». Au passage, il a accusé la malheureuse OMS de s'être soumise aux ordres de Pékin.

Je caricature à peine. Mais l'essentiel n'est pas là. L'essentiel est que les rodomontades de Trump ont fait que les États-Unis ont été violemment atteints par la pandémie, et que l'encore unique superpuissance ne parvient pas en la circonstance à dissimuler sa vulnérabilité et son impuissance. Pire encore, du point de vue extérieur, voilà que l'Amérique se retrouve – certes temporairement – comme pestiférée. Le coup du sort s'ajoute aux outrances d'un président pourtant parvenu à conserver le soutien de son électorat. Au moment où j'écris ces lignes, sa réélection en novembre 2020 paraît toujours possible, si l'économie résiste mieux que les autres au choc. Malgré son discrédit (le mot est faible), aggravé par une accumulation de témoignages sur sa façon de gouverner. Le dernier en date est le *best-seller* du très néo-conservateur John Bolton. Il s'agit là non d'un pamphlet mais d'un ouvrage volumineux[3], très documenté. Quoi que l'on pense de l'idéologie de son auteur – c'est une autre question –, force est de reconnaître son importance. Ce qui est déjà certain, c'est que

[3] J. Bolton, *The Room Where It Happened*, New York, Simon & Schuster, 2020.

la campagne présidentielle de cette année est totalement inédite, et d'ailleurs peuton encore parler de campagne ? Joe Biden se réveillera peut-être quand le pic de l'épidémie sera enfin passé, mais en attendant il pratique la non-action – une stratégie certes porteuse de fruits si l'on suit les préceptes des moines bouddhistes. Sous la pression de l'aile gauche de son parti, il tend lui aussi à s'éloigner de la tradition centriste américaine.

C'est peut-être cette tradition qui expliquait le mieux l'unité profonde des Américains, dans le passé. Naguère, je me représentais la chose comme une sorte d'omelette dont le corps bien garni figurait le centre, avec des extrémités plus excentriques qu'excentrées, par lesquelles pouvait en quelque sorte s'échapper la vapeur dégagée par les non conformistes avant qu'ils ne se trouvent, pour la plupart, récupérés par le système. Pour qui a vécu à Berkeley en 19671968, pendant la guerre du Vietnam, au milieu des hippies, et qui par la suite a beaucoup fréquenté le monde des WASP (White Anglo-Saxon Protestants), cette image (je ne l'ai pas inventée) est parlante. Dans la mesure où elle a été pertinente, on comprend mieux le caractère sacré de la Constitution et le ralliement derrière la bannière présidentielle face aux menaces extérieures. Mais qu'en est-il aujourd'hui ? Les États-Unis ne commencent-ils pas à se fracturer sous l'effet de l'accroissement des inégalités ? L'unique superpuissance n'est-elle pas menacée davantage de l'intérieur que de l'extérieur ? L'espèce de soulèvement provoqué par le meurtre de George Floyd, et des réactions inhabituelles dans ce pays comme le déboulonnage de statues et la contestation du récit national, constituent des indices supplémentaires poussant à se poser la question. J'ajouterai d'ailleurs que les États-Unis ne sont évidemment pas les seuls dont les rites politiques ont été perturbés par le coronavirus.

Ainsi la Chine a-t-elle dû reporter la réunion du Congrès national du peuple ; la Russie, le sacro-saint défi lé du 9 mai et le vote sur la réforme constitutionnelle ; la France, le second tour des élections municipales. Et en France, le traditionnel défilé militaire du 14 juillet a été remplacé par une parade en hommage aux soignants, d'ailleurs fort émouvante. Aucun de ces exemples n'a cependant l'importance de ce qui est en train de se passer aux États-Unis. Que Trump se succède à lui-même ou que Biden le remplace – voire une autre personnalité « indépendante », qui sait ? –, le prochain occupant de la Maison-Blanche aura été bizarrement élu. Et la bizarrerie n'est pas réductrice d'incertitudes.

Quelques mots, maintenant, sur la comparaison entre le 11 septembre et l'actuelle pandémie d'un point de vue économique. En 2001, seules les tours jumelles de Wall Street et une fraction du Pentagone avaient été détruites. Le nombre des victimes était resté limité à quelques milliers. Les marchés ont immédiatement rebondi. Le choc a été absorbé d'autant mieux que le patriotisme américain a fait merveille, comme je l'ai déjà souligné. Il a certes fallu revoir de fond en comble les procédures de sécurité dans le transport aérien, dans les lieux publics et bien au-delà. Ceux qui se souviennent du monde d'avant pensent avec nostalgie au temps où l'on pouvait prendre le *shuttle* entre New York et Washington sans avoir fait de réservation – on montait dans l'avion après avoir jeté ses bagages sur un tapis roulant, sans précaution autre que d'avoir vérifié la disponibilité d'une place… Ce n'est pas l'économie qui a changé après le 11 septembre, pas même celle du transport aérien, qui a continué de se développer sans changement de rythme. Le vrai changement a été social : c'est le rétrécissement de l'espace de liberté, le troisième des points évoqués au début de cette brève comparaison avec 2001. J'y reviendrai bientôt plus en détail.

La problématique économique posée par le COVID-19 est radicalement différente de celle du 11 septembre. Au moment où j'écris ces lignes, on ne peut qu'en rester aux généralités dans la mesure où la pandémie continue de battre son plein, notamment sur l'ensemble du continent américain. Je ne reviens pas sur la comparaison avec la crise de 2007-2008, si ce n'est pour souligner que l'ampleur des dégâts structurels sera beaucoup plus grande aujourd'hui qu'alors. Même aux États-Unis. De plus, il n'est pas possible de cerner cette ampleur tant que la maladie n'aura pas significativement reculé. ▪

THIERRY DE MONTBRIAL
French Institute of International Relations; Academy of Moral and Political Sciences, France; honorary member of the Romanian Academy
Institutul Francez de Relații Internaționale; Academia de Științe Morale și Politice, Franța; membru de onoare al Academiei Române
e-mail: tdm@ifri.org

Lettres
de fin d'année

Abstract

In these two end-of-year letters, Thierry de Montbrial proposes a world panorama of the relations between the main political actors of the planet. A new year of transition is looming, in which the hopes of returning to the state of normalcy before the pandemic fade, despite the emerging medical solutions. The vaccination efforts are hampered by inherent logistical problems and the possibility of new mutations of the virus. China is expanding its sphere of influence, acquiring European companies and building a good image, taking advantage of the unfavourable situation in the U.S. The members of the U.E. need more cooperation than ever in order to defend the European interest.

Keywords: pandemic, vaccine, USA, China, U.E., technology, elections

În aceste două scrisori de final de an, Thierry de Montbrial propune o panoramă mondială a relațiilor dintre principalii actori politici ai planetei. Se profilează un nou an de tranziție, în care speranțele revenirii la starea de normalitate ante-pandemie pălesc, în ciuda soluțiilor medicale care apar. Eforturile de vaccinare se lovesc de probleme logistice inerente și de posibilitățile unor noi mutații. China câștigă tot mai mult teren în sfera de influență, achiziționând companii europene și construindu-și o bună imagine, profitând de situația nefavorabilă din S.U.A. Membrele U.E. au nevoie mai mult ca niciodată de cooperare în apărarea interesului european.

Cuvinte-cheie: pandemie, vaccin, S.U.A., China, U.E., tehnologie, alegeri

Chers amis,

Cette triste année s'achève avec une pandémie qui continue de battre son plein sur une grande partie de la planète, en particulier aux Etats-Unis et en Europe, sans autre perspective rassurante que celle du ou plutôt des vaccins, ce qui est déjà beaucoup. Mais ce n'est pas sur ce sujet que je souhaite mettre l'accent dans cette huitième lettre, la dernière pour 2020. Sur le plan international, deux autres faits ont dominé la scène au cours des derniers mois. Le premier est le tournant majeur des Occidentaux vis-à-vis de la Chine, dans le sillage de l'offensive de Donald Trump contre Xi Jinping. Encore en 2019,

les Européens ne raisonnaient pas en termes d'une « menace chinoise », même si beaucoup commençaient à s'inquiéter de la mainmise de groupes chinois sur un nombre croissant d'entreprises technologiques du vieux continent. La dégradation des perceptions est devenue manifeste lors de la tournée du ministre Wang Yi et du conseiller d'Etat Yiang Jiechi à la fin de l'été. Certainement, l'émergence d'un sentiment de peur vis-à-vis de l'empire du Milieu tient aussi au changement de ton des dirigeants chinois, depuis l'avènement de Xi Jinping et la consolidation de son pouvoir. Ils n'hésitent plus à affirmer leur volonté de puissance au-delà d'un discours lénifiant sur les vertus du multilatéralisme, à un moment où les Etats-Unis lui tournaient le dos.

Le second fait est évidemment l'élection du tandem Biden-Harris à la présidence des Etats-Unis (comme dans ma dernière lettre, j'insiste sur cette notion de tandem), dont on peut attendre un retour aux bonnes manières dans la conduite de la politique extérieure américaine, mais sûrement pas un amollissement face à la Chine. Certains, comme mon illustre ami Joe Nye, grand forgeron de concepts parmi lesquels le *soft power* a fait fortune, veulent croire à la possibilité d'une *competetive rivalry*, sans dérapage majeur dans la durée autour d'enjeux dont le principal est Taiwan. Je crains que ce ne soit un vœux pieux, du moins si l'ascension technologique et économique de la Chine se poursuit au point de reléguer bientôt les Etats-Unis au second rang des puissances mondiales. Dans l'immédiat, le découplage technologique entre les deux superpuissances a déjà commencé.

La perspective de l'approfondissement d'une nouvelle guerre froide n'inquiète pas seulement les Européens. J'ai pu constater directement, dans de récentes rencontres à haut niveau (virtuelles, hélas), dont les participants étaient en majorité asiatiques, que beaucoup de pays de l'Asie de l'Est et du Sud-Est ne veulent pas qu'on les force à choisir entre les Etats-Unis et la Chine. Ils attendent la même attitude de la part de l'Europe. L'avertissement est clair, et dans les circonstances du moment il s'adresse d'abord à Washington. Les réalistes se méfient aussi du penchant, fort chez les démocrates américains mais pas seulement, à jouer avec l'idée de *regime change* sous le prétexte de la défense des droits de l'Homme. Du côté du continent européen, ce penchant est sans doute la raison la plus fondamentale de l'échec de la réconciliation avec la Russie après la chute de l'Union soviétique. Quoiqu'il en soit, la signature du RCEP (*Regional Comprehensive Economic Partnership*), vaste traité de libre-échange – très soutenu par les pays de l'ASEAN – entre quinze Etats asiatiques en tête desquels figurent la Chine, le Japon et la Corée du Sud, est un signal fort. L'absence de l'Inde affaiblit par ailleurs le concept géopolitique d'une entité indopacifique supposée contrebalancer l'espace chinois.

Mais c'est surtout au point de vue européen que je voudrais me placer. Il est tout à fait clair que les membres de l'Union européenne restent attachés à l'Alliance atlantique, même si sa finalité a perdu toute clarté depuis la chute de l'Union soviétique. Le questionnement sur l'OTAN est tabou en Allemagne, où l'on ne veut pas entendre parler d'« autonomie stratégique ». On se méfie des grands discours de la France, dont on souligne un décrochage économique qui n'a fait que s'accentuer avec la pandémie. Un Etat membre comme la Pologne ne voit de menace que du côté russe, et pour beaucoup la raison d'être de l'Alliance n'a pas changé avec la fin de la guerre froide. Pour autant, je ne connais encore personne parmi mes interlocuteurs européens qui ne soit conscient du risque de voir l'Alliance atlantique se transformer progressivement, sous la pression américaine, en une alliance antichinoise. Autrement dit, pas plus que les Asiatiques, les Européens dans leur ensemble ne veulent se trouver contraints à choisir d'emblée entre les deux rivaux, même s'ils ont bien des raisons de pencher du côté américain. Concrètement, nous ne voulons pas que les Etats-Unis continuent d'abuser de la pratique dévastatrice des sanctions secondaires. Ces sanctions visent à tordre le cou même de leurs alliés, s'ils ne s'alignent pas complètement sur leur politique, vis-à-vis de l'Iran par exemple.

La construction européenne est une œuvre de longue haleine, où l'on ne peut pas tout faire à la fois. Pour l'heure, un grand pas en avant s'effectue avec le concept de souveraineté technologique, désormais reconnu par l'Allemagne elle-même et qui me parait devoir se substituer avantageusement à celui d'autonomie stratégique, dont les connotations divisent. La souveraineté européenne ne prendra véritablement chair que si elle est soutenue par un discours partagé par tous les membres de l'Union, ce qui ne pourra pas advenir du jour au lendemain. Je suis convaincu – et là, je m'exprime en citoyen français – que le mieux que nous puissions faire à présent est de renouer avec l'esprit à la fois humble et pratique de nos compatriotes Robert Schuman et Jean Monnet dans les années d'après-guerre. Ils ont voulu poser les bases de la construction européenne, non pas avec de grandes envolées lyriques et sans lendemain, mais à partir de projets – à l'époque, la Communauté européenne du charbon et de l'acier – visant à faire émerger l'idée d'intérêts européens, transcendant la notion classique d'intérêt national. Or, n'est-ce pas exactement ce que s'emploie à mettre en œuvre la Commission présidée par Ursula von der Leyen, en promouvant le projet infiniment concret d'Europe technologique, auquel se vouent Thierry Breton et d'autres ? Il s'agit là d'une tâche bien circonscrite, qui ne fait offense à personne, qui est un préalable à toute autre ambition, certes de longue haleine. Mais son succès est à notre portée et constituera à terme notre meilleure chance collective pour contribuer à la restauration d'un équilibre mondial auquel les Européens ne sont pas les seuls à aspirer.

Je veux ainsi conclure sur une note d'optimisme, en vous adressant, à toutes et à tous mes vœux les plus chaleureux pour une année 2021 dont nous attendons tous une sorte de renaissance. ▪

16 décembre 2020

Chers amis,

Du point de vue européen, la prise de conscience d'une possible pandémie date exactement d'un an. La vague est arrivée. Elle a submergé le monde, avec beaucoup de victimes directes et plus encore de dommages collatéraux. Dans ce maëlstrom, une sorte de miracle s'est produit : la mise au point, avec une rapidité sans précédent, non pas d'un, mais de plusieurs vaccins semble-t-il efficaces. Deux d'entre eux sont basés sur des technologies certes en gestation depuis longtemps, mais néanmoins révolutionnaires. A un moment où les hommages ne pleuvent pas sur Donald Trump, rendons-lui au moins celui d'y avoir cru et de les avoir financées un bon moment. Hélas, les espoirs en une défaite rapide du virus ont été déçus, pour au moins deux raisons. D'une part, la production et la distribution des vaccins ne se font pas avec un claquement de doigt. Elles se heurtent à diverses difficultés organisationnelles, en particulier logistiques. Nous sommes là dans une logique d'économie de guerre, à laquelle peu de pays étaient préparés. Et s'il est vrai que la vaccination est un bien public dans la mesure où chaque personne vaccinée protège aussi les autres, la traduction opérationnelle de cette constatation, notamment dans les pays en voie de développement, ajoute des difficultés aux difficultés. D'autre part, et peut être surtout, l'arrivée de variants plus contagieux, voire plus dangereux, a douché les espérances d'une fin prochaine de la crise. A présent, plus personne ne s'attend à un retour à la normale avant 2022 au mieux. Et encore s'agirait-il de toute façon d'une nouvelle normalité.

C'est dire qu'au moins le premier quart de la présidence de Joe Biden aura deux toiles de fond, entremêlées comme en 2020 : le virus et la Chine. Elles sont entremêlées car la première manche de la lutte contre la pandémie a été clairement gagnée par la Chine, tant sur le plan sanitaire que sur le plan économique, et cela même si le risque n'y a pas disparu. Les Etats-Unis sont encore très loin du compte. En outre, la Chine a rapidement saisi l'occasion de cette pandémie pour entreprendre tous azimuts une diplomatie sanitaire active, avec les masques d'abord, puis avec les appareils médicaux et maintenant son vaccin. Elle cherche à se présenter comme le champion de l'ouverture et du multilatéralisme à un moment où, malgré les paroles apaisantes et les appels de pied du nouveau président, les alliés et partenaires des Etats-Unis restent traumatisés par le mandat de son prédécesseur, et manifestent peu d'empressement à se rallier derrière la bannière étoilée face à la puissance montante. Biden voudrait que l'Amérique retrouve son statut de « leader du monde », mais ce n'est qu'un vœu pieux : à l'époque de la guerre froide, elle n'était que le leader du « monde libre », comme on disait alors, et c'était déjà beaucoup ; à présent, la République Populaire de Chine n'a nulle intention de se positionner en « follower » des Etats-Unis. Quand le 46e président parle d'un retour du leadership américain, comprenons que pour lui le système d'alliances élaboré au lendemain de la Seconde Guerre mondiale doit désormais se restructurer, non seulement face à une Russie toujours considérée comme menaçante ; mais encore et surtout face à la Chine, accusée de bafouer les libertés chez elle et de vouloir imposer par la force son hégémonie dans son environnement, en particulier en menaçant Taïwan. C'est d'ailleurs autour de Taïwan que tout se jouera.

Il ne faut pas s'attendre à ce que l'année 2021 soit décisive à cet égard. Les problèmes intérieurs des Etats-Unis sont trop sérieux pour que le successeur de Donald Trump – celui qui le premier a osé dénoncer à voix haute la menace chinoise – puisse se permettre de sonner immédiatement le début d'une nouvelle guerre froide. Au moins dans un premier temps, il va tenter de mettre en œuvre une stratégie de *competitive rivalry*, selon les termes du célèbre professeur de Harvard Joseph Nye – un démocrate très respecté – tout en essayant, sans trop montrer les muscles, d'empêcher Européens et autres de trop coopérer sur les plans économiques et technologiques avec la Chine. Les Européens, échaudés par l'expérience Trump, n'entendent pas se laisser faire, et essaient de renforcer leur marge de manœuvre. D'où, notamment, un

accord sur les investissements avec Pékin, auquel on peut être certain que les Américains veulent faire obstacle. En Europe même, cet accord ne fait d'ailleurs pas l'unanimité. On lui reproche de faire la part trop belle aux intérêts allemands et d'ignorer les atteintes aux droits de l'Homme.

Les relations internationales ne se développent pas dans le monde des Bisounours. A mesure qu'elle prendra ses marques, la nouvelle administration de Washington poursuivra la politique de ses prédécesseurs en promouvant les intérêts économiques et technologiques américains par tous les moyens, parmi lesquels l'extraterritorialité juridique est le plus préoccupant pour les partenaires des Etats-Unis. A cert égard, on attend avec intérêt les conditions de leur éventuel retour dans l'accord nucléaire avec l'Iran (le JCPOA). Mais au niveau de discours ou du « narratif », les intérêts tangibles, tout en étant défendus bec et ongles, resteront plus ou moins masqués derrière les arguments idéologiques, tant à la Maison Blanche qu'au Congrès. La nouvelle croisade qui s'annonce sera, comme la première, au nom de la liberté.

Au risque de me répéter, je ne crois pas que les choses se décideront en 2021. Pour l'Europe, Trump et la pandémie ont servi la cause de l'autonomie technologique, sinon stratégique, et de leur côté les autres grands partenaires de l'Amérique en ont aussi tiré leurs propres leçons. Si l'on essaie de jeter un regard prospectif sur le mandat de Biden dans son ensemble, les questions essentielles sont l'évolution de l'image de la Chine et donc sa perception dans le « monde libre », entendu comme celui des démocraties libérales à économie de marché. Il est évident que cette image s'est dégradée depuis l'avènement du président Xi Jinping et le renforcement de son pouvoir, pour des raisons tant objectives que subjectives. Objectives, avec la montée en puissance toujours plus impressionnante de l'empire du Milieu, et une affirmation de plus en plus ferme de ses « droits » sur Hong Kong, sur la mer de Chine méridionale, ou surtout sur Taïwan ; subjectives, car pour beaucoup, à l'extérieur de l'aire culturelle chinoise, les ambitions du régime illibéral de Pékin sont perçus comme illimitées, c'est-à-dire que la Chine fait peur. Cela dit, Pékin projette aussi une face rassurante, et ne serait-ce que du seul point de vue des rapports de force, y compris sous l'angle du développement économique et social, la Chine n'est pas prête à un affrontement violent avec les Etats-Unis. Ni elle, ni quiconque d'ailleurs, en raison de l'interdépendance objective.

En 2021, donc, il faut s'attendre à des escarmouches plus ou moins sérieuses, mais dans un cadre encore davantage coopératif que confrontationnel. Les choses se décanteront sûrement dans les quatre prochaines années. On ne saura pas tout de suite, mais bientôt, si la deuxième croisade est en vue. Cela dépendra beaucoup des Chinois. Et si elle devait vraiment avoir lieu, il est hautement vraisemblable que le réflexe civilisationnel jouera à fond : le monde chinois ne se détournera pas de la Chine, le monde européen se tournera vers l'Amérique, et le reste ira où il pourra. Avec quelles conséquences ? On n'en est pas encore là.

Il est encore temps, chers amis, pour que je vous adresse mes vœux les plus sincères pour franchir au mieux l'an II de la pandémie. ▪

VIRGIL TĂNASE
Scriitor
Writer

Despre cât e de greu
să fii francez dacă ești român

Abstract

„La drept vorbind, n-am avut de ales. M-am născut unde m-am născut, pe-un picior de Dunăre, un rai fără pulbere, și nu mă plâng, din contră. Și din conflict nu cu țara ci cu diriguitorii ei, am ajuns într-o altă țară unde mi-am petrecut cealaltă jumătate de viață. Nu sunt singurul, și se poate logic presupune că și alții ca mine, chiar din cei care nu stau, ca mine, scriitorul, cu sufletul în două limbi, se izbesc de aceleași interogații lancinante pe care le ridică această situație particulară. Ceea ce explică poate frecvența cu care sunt întrebat: mata ești român sau francez?”

Cuvinte-cheie: Franța, România, adaptare, diferențe

“As a matter of fact, I had no choice. I was born where I was born, on the Danube, a dustless heaven, and I do not complain, on the contrary. And due to a conflict not with the country but with its leaders, I ended up in another country where I spent the other half of my life. I am not the only one, and it can logically be assumed that others like me, even those who do not live, like me, a writer, with a soul in two languages, encounter the same nagging questions that this particular situation raises. Which may explain the frequency with which I am asked: are you Romanian or French?”

Keywords: France, Romania, adaptation, differences

Doamne...

„Doamne” e aici o simplă formulă retorică! Altfel cum mi-ar sta mie..., om al celui mai recent secol, al unei epoci strălucite când cunoaștem aproape totul despre lume, om și viață, o epocă în care zvâcnim către planeta Marte și am dezlegat tainele nepătrunse ale economiei de piață, un veac luminos când oamenii de știință au reușit să-nlocuiască cugetul, mereu șovăielnic, cu un fel de locomotive gânditoare care, dotate cu inteligență artificială, știu dinainte unde vrem să ajungem chiar dacă nu știu de unde venim și așa mai departe...

...cum mi-ar sta mie, spuneam, intelectual trecut prin școli înalte și a cărui datorie e să fie un dascăl și exemplu pentru tinerii de azi, născuți din calculator, sau aproape – ceea ce reprezintă un însemnat salt înainte din punct de vedere el echității biologico-mentale întrucât, subliniez, calculatorul e de gen neutru (un calculator, două calculatoare), ceea ce exclude din plecare orice discriminare sexistă, un aparat prin esență și prin existență transexual...

...cum mi-ar sta mie să poluez spațiul public unde domnesc drepturile omului – drepturile omului, punct! pentru că, dacă adăugăm și „ale

cetățeanului", suntem nevoiți să înaintăm târâș grăpiș până la paragraful trei al celebrei Declarații din 1789, unde stă scris negru pe alb că „principiul oricărei Suveranități [cu majusculă, vă rog] se află în Națiune [cu majusculă, vă rog]". Acest paragraf 3, niciodată citat nu prea cadrează cu internaționalismul nostru paneuropean (paneuropean dar fără Rusia, vă rog, și, mai nou, și fără Anglia – care și ea, perfidul Albion! ne plesnește peste ochi c-o teribilă dilemă: întreaga Europă, cu mic și mai ales cu mare, deplânge referendumul care a smuls Marea Britanie din viitorul nostru de aur, și toți, în frunte cu președintele Republicii franceze care, în felicitările sale pentru 2021, vorbește de sărmanii alegători engleji „înșelați", victime ale unor „promisiuni mincinoase"...! cu mic cu mare, toți, în cor, ne cântă aceeași melodie a unui referendum în care corpul electoral a fost amăgit de oameni politici mișei și demagogi, numai că atunci, pardon! cum rămâne cu democrația? Păi nu?! Dacă „boboru' suveran"... poate fi dus de nas, ce încredere să mai avem în sufragiul universal și...? Nu, mă opresc aici, pentru că sunt pe cale să conchid că președintele Republicii franceze și cei care gândesc ca el, fac, poate fără să-și dea seama, elogiul dictaturii la care visează inconștientul lor postmodern!)...

...cum mi-ar sta mie, ziceam, om cu diplome și cărți (chiar și în limbi străine), cum mi-ar sta să poluez spațiul public cu un „Dumnezeu" care, se știe, de la Marx – pe care-l alungăm pe ușa statului laic și revine pe fereastra capitalismului cu zurgălăi –... care se știe de la Marx încoace că este „opiumul" care a intoxicat proletariatul timp de câteva sute de mii de ani, încă de pe când am început să ne îngropăm morții și să pictăm prin peșteri?! Cum mi-ar sta mie, deci, să propăvăduiesc, fie și numai aluziv, misticismul, obscurantismul, analfabetismul, alcolismul, etc.?!

Deci Doamne! ce greu să fii francez când ești român.

La drept vorbind, n-am avut de ales. M-am născut unde m-am născut, pe-un picior de Dunăre, un rai fără pulbere, și nu mă plâng, din contră. Și din conflict nu cu țara ci cu diriguitorii ei, am ajuns într-o altă țară unde mi-am petrecut cealaltă jumătate de viață. Nu sunt singurul, și se poate logic presupune că și alții ca mine, chiar din cei care nu stau, ca mine, scriitorul, cu sufletul în două limbi, se izbesc de aceleași interogații lancinante pe care le ridică această situație particulară. Ceea ce explică poate frecvența cu care sunt întrebat: mata ești român sau francez? de către cei care-și închipuie că un scriitor e mai luminat la minte și poate fi un îndrumător când de fapt el, săracul, nu face decât s-aprindă lumina din cămara sufletelor dumneavoastră.

Da, mi se întâmplă și mie, care sunt român pentru că de-acolo vin, să mă-ntreb unde sunt de fapt, unde mi-e duhul? Fără să-mi las tălpile să dea acestei întrebări un răspuns bun numai pentru încălțări, mă încearcă uneori dorința, mai mult din curiozitate, să știu ce-nseamnă să fii francez, adică om al țării în care trăiesc și unde mi-am clădit cariera. Cu atât mai mult cu cât francezii înșiși își pun insistent această întrebare – un fost președinte al Republicii franceze, întărit de ultimele afirmații, surprinzătoare, ale celui de azi, inițiase chiar, acum vreo zece ani, o mare dezbatere națională pe acest subiect. Pertractările au fost iute abandonate când s-a vădit că problema care se pune nu e dacă cei care se simt francezi sunt francezi ci dacă Franța mai e Franța, ceea ce nu e chiar același lucru. Și că unei asemenea întrebări nu i se poate răspunde cu acel „așa simt eu", formulă foarte la modă, dar nu întotdeauna în măsură să aibă greutatea celor trei cogeamite volume ale lui Fernand Braudel intitulate *L'identité de la France*, pe care cei care-și dădeau cu părerea nu le-au citit și nici nu vedeau vreun interes să le citească mulțumindu-se cu senzațiile înotătorului care plutește la suprafața apei și puțin îi pasă cât de adâncă este marea.

Nu e cazul celor ca mine, ca alții, care au devenit francezi prin alegere deliberată și care fac elogiul asimilării... numai că...! Numai că, tocmai, uite! unul din cei mai strălucițI... cum să-i spun? din cei mai strălucițI „polemiști" francezi de azi și dintre cei mai înverșunați apologeți ai asimilării, Eric Zemmour, evreu cu rădăcini nord

africane, devenit mai francez decât francezii, ne vorbea zilele trecute la televiziune despre... strămoșii lui berberi.

Așa că, întrucât de unde nu e nici Dumnezeu nu cere („Dumnezeu" e aici o simplă formulă retorică! căci, etc.), e mai bine, mai cuminte, să abandonăm din plecare aceste *holswege* pentru că, în ciuda progreselor modernității, *les chiens ne font pas des chats*, cum spun francezii, și sângele apă nu se face: spre sfârșitul vieții, Cioran, cel atât de francez în scriitură încât a fost rânduit în linia marilor moraliști ai acestei culturi de aforisme, visa la... Coasta Boacei!

Ori aici lucrurile se încurcă și mă ia cu frig pe șira spinării.

Fiind francez, ar fi firesc să privesc pravilele țării în care mă aflu cu încredere și cu convingerea că ele sunt clădite înspre binele întregii acestei națiuni în care mă simt cuprins. Și deși noua lege împotriva celor care contestă violent politica guvernului n-a fost încă validată de Consiliul Constituțional care consideră anumite articole „liberticide", mă și văd luat de guler și dus la poliție. De ce? Pentru că, vrând nevrând, sunt român și-n mitologia mea de duh stă la loc de cinste Bălcescu – care e românul care să nu simtă, ca mine, o înrudire sufletească cu eroul nostru național?! Care Bălcescu îi scria în 24 februarie 1848 dintr-un Paris în plină revoluție neîngăduită de autorități, prietenului său Vasile Alecsandri, altă figură de seamă a istoriei noastre: „Află că națiunea cea mare s-a ridicat și că libertatea lumii s-a mântuit..." Ceea ce urmează e și mai cumplit pentru cineva care trăiește azi în Franța: „Îți alătur aici o ruptură din catifeaua ce acoperă tronul... Însumi am smuls-o din Tuilleries"!

Cine mai poate azi s-o facă pe Bălcescu și, Doamne ferește, la o nevoie, să smulgă fie și-o piuneză din palatele puterii ca să „mântuiască libertatea lumii"?!

Cine dacă nu, odată mai mult, „națiunea cea mare"?!

Dacă ași fi numai român ași sta la mine acasă și puțin mi-ar păsa de ce se întâmplă în Franța unde se cam agită apele. Dacă ași fi numai francez habar n-ași avea de Bălcescu și m-ași indigna că lumea care iese-n stradă dă la oglinzi în loc să se mulțumească să strige-n megafoane slogane în versuri și să agite pancarte cu lozinci din jocuri de cuvinte – care nu fac rău la nimeni și umplu distractiv răgazul până la următoarele alegeri când suntem chemați să sufragim între unii și aceiași, încă și mai aceiași, dintr-o dată înfrățiți dacă din întâmplare te bate gândul să ieși în stradă fără voie de la prefectură.

Numai că dac-o iau pe românește, Franța nu e a celor care, și atunci când sunt în opoziție, sunt aceiași cu ceilalți, ci restul. Franța e țara celor care iese în stradă ca să „mântuiască libertatea lumii", chiar dacă strică tapiseria fotoliilor din saloanele domnești.

Ceea ce se pedepsește aspru.

Doamne („Doamne" e aici o simplă formulă retorică! căci, etc.), cât e de greu să fii francez dacă ești român! ▪

IOAN-AUREL POP
Președintele Academiei Române
Président de l'Académie Roumaine
e-mail: ioanleruapop@gmail.com

Cui aparține literatura
în limbile culte ale Evului Mediu?

Abstract

Articolul pune în discuție noțiunea de „literatură română", cu o atenție deosebită pentru problematica scrierilor românilor și ale altora din spațiul nostru geografic, de dinainte de a exista limba română ca limbă literară, ca limbă a consemnărilor, de dinainte de a se fi instituit obiceiul grafiei în românește. Reținem că această situație este specifică popoarelor cu istorii lungi și cunoscute, care au parcurs perioade cu creații culturale în limbi literare „moarte", inactive și neutilizate în cadrul populației de rând.

Cuvinte-cheie: literatura română, limbi culte, Evul Mediu

The article discusses the notion of "Romanian literature", with particular attention to the issue of the writings of Romanians and others in our geographical area, before the existence of Romanian as a literary language, as a language of records, before it was established the spelling in Romanian. We note that this situation is specific to peoples with long and well-known histories, who have gone through periods with cultural creations in "dead" literary languages, inactive and unused in the common population.

Keywords: Romanian literature, cultural languages, Middle Ages

De obicei, cei mai mulți dintre noi, aflați în situația de a defini repede noțiunea de „literatură română", ne gândim exclusiv la creațiile scrise în românește și, până la un punct, este firesc să fie așa. Totuși, aprofundând tema, apar anumite chestiuni delicate și greu de încadrat. Sunt mulți scriitori români care s-au recunoscut și afirmat mereu ca români, pe oriunde le-a purtat soarta pașii, cu anumite scrieri literare importante elaborate în alte limbi decât în românește. Există, mai rar, și autori străini care nu s-au naturalizat și care nu au pretins niciodată că ar fi români, dar care au scris câte ceva – uneori chiar lucruri semnificative – în limba română. Cea mai spinoasă problemă rămâne, însă, aceea a scrierilor românilor și ale altora de pe la noi, de dinainte de a exista limba română ca limbă literară, ca limbă a

consemnărilor, de dinainte de a se fi instituit obiceiul grafiei în românește. Toate popoarele cu istorii lungi și cunoscute au trecut prin perioade cu creații culturale în limbi literare „moarte", adică inactive și neutilizate în cadrul populației de rând. Românii au avut și ei un asemenea episod cultural. Discuțiile pe această temă sunt vechi și contradictorii, dar se mișcă, în general, în jurul a două idei: prima este că românii au scris relativ târziu în românește, iar a doua este legată de apartenența scrierilor lor elaborate în altă limbă (alte limbi) decât în limba lor maternă.

Sunt specialiști care observă că nu numai scrisul românesc[1], ci scrisul în general a pornit foarte târziu în țările noastre. Mărturii certe, păstrate până astăzi, de scrieri în limba română, există numai din secolul al XVI-lea (mai exact de acum cinci sute de ani, de la emiterea „Scrisorii" boierului Neacșu din Câmpulung)[2], fapt pentru care mulți exegeți consideră începutul literaturii noastre doar pe la anii 1500-1600. Ceea ce a fost înainte – și se știe cert că a fost – nu ar intra în sfera noastră de interes, ca români. Totuși, pe teritoriul acestei țări, cu mult înainte ca ea să existe drept Țară Românească și chiar înainte să fie aici Țări Românești (se știe că Țara Românească sau România este o țară de Țări Românești mult mai vechi decât unitatea din Epoca Modernă), s-a scris constant, deși nu neapărat și nu de la început literatură beletristică. Când vorbim despre literatura vremurilor vechi – indiferent de limba produselor acelei literaturi – nu ne putem referi strict la creațiile literare, fiindcă acestea nu pot să fie cert detașate de creațiile religioase, istorice, juridice, filosofice etc. Chiar și vechile letopisețe moldovene, muntene, oltene și ardelene în limba română, din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, se receptează, se studiază și se repertoriază deopotrivă ca produse istoriografice și literare. La români, scrisul este aproape la fel de vechi ca și începuturile etnogenezei lor, inclusiv pentru faptul că verbul „a scrie scriere" (luat aici la infinitivul lung), cu toată familia lui de cuvinte, vine în mod cert din latinescul *scribo, scribere, scripsi, scriptum*. Cu alte cuvinte – chiar dacă nu ne hazardăm să vorbim despre vremuri mult mai vechi, când românii nu existau încă în istorie – scrisul a fost un fenomen continuu la români și la daco-romani (vâna cea mai puternică a strămoșilor lor direcți). Felul în care s-a scris rămâne un subiect controversat, dar, chiar și când aceste scrieri constau doar din linii făcute pe meșter-grindă, pe botele (bețele) scrijelite ale ciobanilor de la stâne, pe tocurile ușilor caselor ori pe leațurile gardurilor, tot scrieri se cheamă că erau. Însă scrisul alfabetic, ordonat și organizat a fost – se pare – un fenomen apărut la noi ceva mai târziu decât la alte neamuri, mai ales la cele occidentale. Cauzele sunt multe, dar una dintre ele este de neevitat în această discuție și nu este neapărat „lupta necurmată a poporului român pentru unitate, permanență și continuitate" – cum suna un slogan comunist-ceaușist, azi aproape uitat – și nici grija strămoșilor noștri de „a apăra catedralele Apusului"[3] sau aceea de a conserva „Republica Creștină". Deși sună bombastic și fals în formulările acestea intenționate ale noastre, considerentele de mai sus – adică apărarea ființei comunitare etnice și statale, stăvilirea aici, la Dunăre și la Carpați, a asalturilor de jaf ale migratorilor și solidaritatea creștină contra „păgânilor" – au avut și ele un rol în întârzierea evoluției noastre. Evident, nu am fost numai noi în această situație, ci și grecii, bulgarii, albanezii,

[1] P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965; Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.

[2] Vezi *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș, Alexandra Roman-Moraru, introducere de Alexandru Mareș, București, 1979; Ion Gheție (coordonator), *Texte românești din secolul al XVI-lea. I. Catehismul lui Coresi; II. Pravila lui Coresi; III. Fragmentul Todorescu; IV. Glosele Bogdan; V: Prefețe și epiloguri*, ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, București, 1982.

[3] Preluarea eronată a acestui clișeu și ironizarea nedreaptă a sa, la Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, ediția a II-a, București, 2000, p. 233-237. Vezi comentariul lui Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile (Note de lectură)*, București, 2014, p. 188-193.

sârbii, ungurii, sașii, secuii, polonezii etc., care au luptat cu toții să se apere, au oprit adesea invaziile și s-au socotit pe sine „Porți ale Creștinătății". Nicio colectivitate nu este sinucigașă, ca să se lase intenționat călcată în picioare și distrusă. Trebuie să admitem, pe de altă parte, că frământările belicoase și distrugerile au fost mai mari nu neapărat la români, ci în partea sud-estică a Europei, cea care, timp de aproape un mileniu – între secolele al X-lea și al XIX-lea – a suferit presiunea și ocupația unor forțe alogene (pecenegi, cumani, tătari, turci), îndepărtate de tradiția creștină europeană. Și totuși, dincolo de toate acestea, românii mai au o caracteristică a vieții lor precare, din punctul de vedere al creației culte: ei au fost, în cea mai mare parte a existenței lor, un popor agrar-pastoral, luptător nu pentru viețuire comodă și îmbelșugată, ci pentru supraviețuire. Se știe că, secole la rând în Evul Mediu, un procentaj infim dintre români avea capacitatea să scrie și să citească. Și, după cum decurgea viața lor de-atunci, cei mai mulți români nici nu aveau nevoie de așa ceva. Dintre toate popoarele romanice, românii au avut cei mai puțini știutori de carte până în secolul al XX-lea. Prin urmare, vreme de multe sute de ani, nu a fost cine să scrie și să citească literatură la noi. Nici în Occident nu a fost o situație radical diferită, dar a fost, totuși, altă lume, din moment ce se poate vorbi, cu accent pe perioada de după 1200, de o „revoluție industrială în Evul Mediu"[4]. Dinamica societății în general a asigurat și dinamica spectaculoasă a culturii scrise în special. Dar românii au și o altă particularitate: deși, până să se ajungă la o literatură în limba proprie, mai toate popoarele europene au avut literaturi în limbile culte, românii, spre deosebire de toate popoarele romanice (dintre care fac parte), au avut ca limbă cultă nu latina, ci slavona[5]. Această împrejurare, adică prezența slavonei printre români, mai exact printre anumiți români (este vorba de pătura subțire a elitei lor) – ca limbă a bisericii, a cancelariilor și a culturii scrise – a generat un curent unic pentru un popor romanic, botezat (de la Ilie Bărbulescu[6] și Petre P. Panaitescu[7] încoace) slavonism cultural. Astfel este denumit procesul istoric, derulat în Evul Mediu și în perioada modernă timpurie (între secolele al XIII-lea și al XVII-lea), prin care elita ecleziastică și laică a românilor a folosit pentru produsele sale scrise limba slavonă (slava bisericească sau mediobulgara). Limba slavonă a fost o limbă cultă, livrescă, a fost forma scrisă, îngrijită limbii slave vechi orale. Limba slavonă de pe teritoriul României a jucat rolul limbilor greacă și latină de pe teritoriul altor țări medievale. Românii, singurul popor romanic care au avut ca limbă cultă nu latina, ci slavona, au întâmpinat dificultăți mai mari de receptare a operelor culte decât rudele lor occidentale. Nici italienii, francezii, spaniolii, portughezii etc. de rând nu înțelegeau latina, dar era vorba, totuși, de limba-mamă, de limba din care descindeau limbile lor vernaculare, care s-au îmbogățit mereu în Evul Mediu cu elemente din propria rădăcină. Nici bulgarii, sârbii sau rușii de rând, de la 1400-1500, nu mai înțelegeau slavona și nici nu citeau texte în această limbă literară, dar spiritul ei era același cu al limbilor vorbite de ei. La românii medievali, situația era diferită, pentru că limba cultă era total străină de caracterul limbii lor vorbite. Este drept că româna avea un superstrat slav preluat de la vechii slavi, începând invazia acestor slavi (secolul al VI-lea) până la finalul etnogenezei (secolele al VIII-lea – al IX-lea). Zestrea slavă s-a îmbogățit apoi prin contactele cotidiene cu slavii etnici din Dacia, asimilați total până în secolele al XI-lea – al XII-lea. După opera fraților Chiril și Metodiu, după crearea alfabetului chirilic și a

[4] Jean Gimpel, *Revoluția industrială în Evul Mediu*, București, 1983.
[5] Pentru concept, vezi Maria Stanciu Istrate, *Slava veche și slavona românească*, în vol. „Lucrările celui de-al cincilea Simpozion Internațional de Lingvistică, București, 27-28 septembrie 2013", editori Marius Sala, Maria Stanciu Istrate, Nicoleta Petuhov, București, 2015, p. 390-398.
[6] Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928.
[7] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, ediție de Silvia Panaitescu, prefață, note și bibliografie de Dan Zamfirescu, București. 1971, p. 28-50.

limbii literare și bisericești (a slavonei), organizarea bisericii bulgare a servit ca model pentru structurarea bisericii românești (vechi, populare) în forme canonice. Acest proces a adus și slavona ca instrument de comunicare scrisă în rândul elitei românilor[8].

Unii exegeți extind perioada a slavonismului cultural regresiv, în timp, spre anul 1 000 sau o prelungesc până în secolul al XIX-lea (1860), când principele Alexandru Ioan I (Cuza) a introdus în Principatele Unite (România) obligativitatea folosirii alfabetului latin. Se știe că unii dintre români au scris în limba slavonă și înainte de secolul al XIII-lea, dar nu s-a păstrat nimic relevant în acest sens până astăzi. Dacă se admite această extindere spre vremurile noastre a slavonismului cultural, atunci respectivul proces istoric are două perioade în istoria sa: 1) perioada creațiilor scrise în limba slavonă (evident, cu alfabet chirilic) și 2) perioada scrierilor în limba română cu alfabet chirilic. Primele scrieri teologice și bisericești în limba română cu alfabet chirilic sunt atestate în secolul al XV-lea (scrierile rotacizante) și s-au păstrat în copii din secolul al XVI-lea. Cei mai mulți specialiști consideră slavonismul cultural drept perioada în care elita culturală românească a scris în limba slavonă. Limba slavonă a fost la românii medievali o limbă a bisericii, a culturii și a cancelariilor (adică a oficiilor de scriere de toate tipurile, de la curtea domnească, dregători, orașe și târguri etc.). Produsele culturale în limba slavonă sunt lucrările cu teme religioase, istorice, juridice, beletristice, filosofice, de înțelepciune populară etc. Cum s-a putut întâmpla acest lucru în cazul poporului român? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să pornim de la realități și nu de la premisa falsă că perioada slavonă la români a fost un accident al istoriei.

Din această perspectivă, româna, ca limbă scrisă, nu este o limbă veche. Dacă acceptăm că formarea ei s-a încheiat prin secolele al VIII-lea – al IX-lea, limba noastră a avut nevoie de peste o jumătate de mileniu ca să se maturizeze și atingă armonia scriiturii. Alte limbi romanice au fost mult mai rapide în elaborarea și utilizarea formelor lor scrise. Prima variantă a francezei scrise este cuprinsă în „Jurămintele de la Strasbourg" din 842, depuse de către de către Ludovic Germanul, fiul lui Ludovic cel Pios și conducător al Regatului francilor răsăriteni (viitoarea Franță) și de către fratele său, Carol cel Pleșuv, conducătorul Regatului francilor occidentali (viitoarea Germanie). Cu alte cuvinte, apariția limbii franceze scrise a fost aproape concomitentă cu nașterea limbii vorbite. Nu peste mult timp, apar *La séquence de Sainte Eulalie* (881), urmată de alte vieți ale sfinților, scrise în franceză, apoi se face traducerea Psaltirii (în secolul al XII-lea). Primele texte în limba italiană apar pe la finele secolului al XII-lea, spre anul 1200 și se extind mereu apoi, având la bază graiuri și dialecte populare și teme religioase, precum cântecele Sfântului Francisc de Assisi. *Glosas Emilianenses*, adică adnotațiile din secolul al X-lea, de pe marginea unui codice din secolul al IX-lea, sunt considerate primele mărturii de limbă spaniolă (castiliană) scrisă și sunt urmate, spre anii 1200, de „Misterele regilor magi" și de „Disputa sufletului cu trupul", teme de sorginte religioasă populară. În vechea Britanie, apar încă din secolele al VII-lea – al VIII-lea poeme anglo-saxone (ca *Beowulff*), în chip de imnuri religioase și de glorificare a eroilor populari. În lumea germană, „Noul Testament" a căpătat variantă vernaculară încă din secolul al IV-lea, prin traducerea episcopului Wulfila, dar scrierile în limba germană medievală propriu-zisă apar numi în secolul al IX-lea, sub forma unor poeme cu teme religioase populare. Unele popoare slave vecine au trecut și ele la scrieri (tot religioase) în propriile limbi prin secolele al XII-lea – al XIII-lea, cum au făcut cehii sau după 1200, ca la polonezi[9]. Fenomenul acesta

[8] Vezi I.-A. Pop, *La Roumanie en Europe: entre l'Occident latin et l'Orient byzantin*, în Hugo Francisco Bauzá (compilador) „Reflexiones contemporáneas – Nuevos aportes desde las humanidades y la ciencia", Buenos Aires, 2013, pp. 9-26.

[9] Pentru trecerea la limbile vernaculare în Europa, vezi P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului*..., p. 8-9.

sporadic avea să devină, peste tot în lumea catolică, generalizat după Reforma protestantă, adică de pe la jumătatea secolului al XVI-lea încoace. În ciuda unor acte așa de timpurii de trecere la scrieri și chiar la firave literaturi în limbile vorbite, regula Occidentului și Orientului european deopotrivă au fost, până în zorile Epocii Moderne, scriiturile culte în latină, greacă și slavonă. Scrisul românesc se încadrează în această mișcare generală europeană, iar evoluția sa nu reprezintă o excepție și nu marchează, în raport cu alte popoare europene, deosebiri de fond, ci de formă. Este astăzi tot mai clar că și românii – prin puțini reprezentați ai lor – au scris în românește înainte de secolul al XVI-lea, deopotrivă cu litere chirilice și latine, dar aceste scrieri nu s-au păstrat. Cele mai vechi mărturii directe despre existența unor astfel de scrieri românești se referă la perioada de după 1400, dar asemenea scrieri au existat și anterior și este foarte probabil ca cercetările viitoare să le scoată la iveală, măcar prin mențiuni indirecte. De altminteri, dacă am admite că scrisul în românește ar fi apărut abia în secolul al XVI-lea, atunci am avea, în cazul românilor, o premieră europeană, adică un popor la care scrisul și tiparul vernacular să fi apărut concomitent. Cu alte cuvinte, ar trebui să admitem că românii, atunci când s-au apucat să scrie texte de mână românești, au și tipărit instantaneu asemenea texte. Dacă am analiza doar mărturiile păstrate, primul text scris în românește ar data din 1521 („Scrisoarea" boierului Neacșu din Câmpulung), iar primul text tipărit în românește (cu litere chirilice) ar fi din 1544 („Catehismul" luteran, al lui Filip Moldoveanul). Nu peste mult timp, prin 1570-1575, avea să apară și o carte românească de imnuri religioase tipărită cu litere latine. Or, la toate popoarele cunoscute din Europa, scrisul de mână în limbile vorbite a apărut cu secole înainte de primele tipărituri în aceste limbi. Astăzi se știe că opera diaconului Coresi și a ucenicilor săi de la Brașov, de tipărire a cărților în limba română, din a doua parte a secolului al XVI-lea, s-a realizat pe baza unor vechi traduceri și lucrări în românește, scrise cu mult înainte, fie de către preoții, diecii și învățătorii din Șcheii Brașovului, fie de către alți cărturari români. Trecerea la etapa tipăririi cărților într-o anumită limbă presupune un exercițiu prealabil de secole legat se scrisul (codice, documente, inscripții etc.) în acea limbă. Prin urmare, este de presupus – și există dovezi certe în acest sens – că românii au avut o perioadă îndelungată înainte de secolul al XVI-lea, când s-a trecut la tiparul românesc, de coexistență a scrisului în slavonă cu acela în limba lor vorbită, ca la toate popoarele.

O situație specială au avut românii din Transilvania și din regiunile vecine ei dinspre vest[10], nord și sud-vest, care, de prin secolele al XI-lea – al XIII-lea, au trăit încadrați, după cucerire, într-un regat cu limbă a bisericii, a cancelariilor și a culturii, care era nu slavona, ci latina. Prin urmare, elita socială românească formată din cnezi (juzi) și voievozi, după ce a reușit în oarecare măsură să-și oficializeze nobilitatea și să primească de la rege titlul nobil, a trecut și ea la uzul latinei ca limbă scrisă. Dar, cea mai mare parte a acestei elite, rămasă la nivel local, adică stăpânitoare a satelor (părților de sate, foste cnezate) sale, a continuat să scrie în slavonă, ca și cnezii și boierii de la sud și răsărit de Carpați. Cei care au pierdut, cu vremea, uzul slavonei au fost membrii marilor familii românești înnobilate – familiile lui Dragoș din Maramureș, Iancu de Hunedoara, Nicolaus Olahus de la Sibiu-Orăștie, Cândea, Cândreș, Ficior (More) din țara Hațegului, Mailat din Făgăraș etc. – dar nici acestea în întregimea lor, ci doar în cazul acelor membri ridicați la înalte demnități politice, militare ori religioase care i-au scos din mediul lor local[11]. Chiar și aceștia din urmă, înainte de a se pierde pentru poporul lor în masa nobilimii ungare, au avut o perioadă de oscilație, când au purtat nume duble (unul local românesc ori din calendarul răsăritean și altul din calendarul ca-

[10] I.-A. Pop, *„Din mâinile valahilor schismatici...". Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, București, Editura Litera, 2011.
[11] Vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000.

tolic), au practicat ambele rituri (bizantin, când erau acasă în mijlocul rudelor și satelor lor; latin, când se aflau în mediile înalte ale nobilimii, între oficialii comitatelor, ai regatului) și când au utilizat ambele limbi culte, slavona și latina. O mărturie clară în acest din urmă sens sunt însemnările slavone și apoi românești cu litere chirilice de pe verso-urile unor documente latine ale regilor ungari și ale altor oficialități. Aceste documente datează din secolele al XV-lea–al XVIII-lea și au făcut parte din arhivele unor familii românești din Transilvania și Banat. Ba, Nicolae Iorga a semnalat încă din 1925-1926 un document slavon, emis în 1404 la Sighet (în voievodatul Maramureșului, devenit nu cu mult în urmă, comitat), act prin care se donau trei sate mănăstirii din Peri, cu hramul Sfântului Arhanghel Mihail, ridicată de voievozii Balc (Baliță) și Drag[12]. Prin urmare, în Maramureș, în ciuda goanei după privilegii regești în limba latină, începute la scurtă vreme după 1300 (cu scopul punerii la adăpost a cnezatelor lor), cnezii români înnobilați, numiți și jupani, în ungurește „nemeși" și ajunși (unii) comiți („șpani") și vicecomiți („viceșpani"), emiteau încă pe la 1400 documente în slavonă, ca voievozii din Țara Românească și Moldova. Ei se chemau Radu, Bancu, Toader, Șandru, Ivanciuc, Dragomir, Dan, Leoca, Costea, Nan etc.

Astfel, se poate concluziona că elita religioasă și laică românească din toate Țările Române a avut, vreme de câteva secole, ca limbă a cultului, a cancelariilor și a culturii slavona, adică o altă limbă decât limba vernaculară, după obiceiul generalizat din epocă. Se pune, evident, întrebarea ce se întâmplă cu scrierile din această limbă. Cui aparțin ele? În cadrul cărei/ căror culturi trebuie ele arondate și studiate? Chestiunea aceasta nu este deloc simplă și nu ține numai de specificul regiunilor românești. În aproape toate țările europene există scrieri vechi aparținătoare literaturilor religioasă, istorică, juridică, beletristică, filosofică etc., elaborate pe teritoriile ce fac parte acum din aceste țări, dar în limbile de cultură de odinioară, adică în latină, greacă sau/ și slavonă. Nu luăm în discuție aici operele elaborate pe teritoriul României de reprezentanți ai altor etnii, cum sunt maghiarii, sașii, secuii etc., care nu au scris în românește respectivele creații și pe care îi revendică, pe bună dreptate, propriile culturi. La întrebarea cui aparține literatura slavo-română (adică lucrările slavone de pe teritoriul devenit apoi al României), răspunsul nu este unul singur, dar trebuie să fim de acord că, în primă instanță, este parte istoriei literaturilor slave. Dar oare numai atât? Interogația din urmă este legitimă și prin prisma constatării clare că literatura aceasta slavonă de pe teritoriul Țărilor Române are forme specifice, care o deosebesc adesea radical de lucrările în aceeași limbă ale popoarelor slave vecine. Specificul acesta ține și de identitatea românilor, în mijlocul cărora aceste opere s-au născut.

De regulă, creațiile scrise în latină de pe teritoriul Italiei sunt considerate parte integrantă a patrimoniului cultural italian, iar cele literare sunt studiate și în cadrul literaturii italiene. Această viziune este una de bun simț, deși, în Europa Occidentală, există o literatură latină medievală care trece peste granițele politice și care are câteva caracteristici cu aparență de oarecare unitate. Aceeași tendință semnalată în Italia se înregistrează în mai toate țările europene, iar argumentele pentru susținerea ei sunt destul de numeroase. Se știe că etnia nu avea în Evul Mediu aceeași importanță ca în epocile mai noi. Se spune că un om medieval (trăitor cam între 500 și 1300-1400) era mai întâi creștin, apoi burgund/ toscan, bavarez etc. și abia în al treilea rând francez/ italian/ german etc. Cu alte cuvinte, pe primul loc era Creștinătatea, pe locul al doilea provincia sau țara locală și pe locul treilea „națiunea", așa cum era ea înțeleasă în Evul Mediu[13]. Totuși, deosebirile de limbă, origine, tradiții, credință etc. erau evidente și atunci pentru oricine și produceau adesea reacții. Cum s-a văzut, la cele mai

[12] Nicolae Iorga, *O mărturie a celor mai vechi „moldoveni"*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", seria a III-a, tomul VI, memoriul 2, 1926, p. 69-72.
[13] I.-A. Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne (secolele XIII-XVI)*, București, 1998.

multe popoare europene, unii învățați, de regulă clerici, au început să scrie în limbile vernaculare încă din secolele al XII-lea și al XIII-lea, dacă nu chiar mai devreme. Dar, tot ei sau alții au continuat să scrie în latină, slavonă sau greacă veche/medievală importante lucrări care poartă sigiliul locului în care au fost elaborate, ale comunității și țării de unde s-a ivit creatorul lor. Intelectualii de la finele Evului Mediu și din perioada Renașterii și Reformei (secolele al XIII-lea – al XVI-lea) au scris, aproape toți, în latină, dar, în același timp, și în italiană, franceză, germană, spaniolă etc. Ei s-au simțit membrii marcanți ai „republicii literelor europene", ai lumii savante și erudite a umaniștilor, dar au fost, în același timp, italieni, francezi, germani, spanioli etc. și, mulți dintre ei, au afirmat răspicat acest lucru. Dacă s-ar aplica principii rigide, atunci acești autori bilingvi ar trebui socotiți parte a culturilor lor naționale numai pentru operele scrise în respectiva limbă vernaculară, ceea ce ar fi absurd.

În țările din centrul, estul și sud-estul Europei, lucrurile privitoare la creațiile medievale sunt, însă, ceva mai complicate. Amestecul populațiilor a fost, în partea răsăriteană a continentului, mult mai accentuat, granițele mai fluide, iar stăpânirile străine mai numeroase și mai apăsătoare. Faptul acesta se vede bine și în ceea ce privește România. Pe teritoriul României nu există o singură limbă a culturii scrise medievale – ca în majoritatea țărilor vecine – ci două principale, slavona și latina. Cehii, polonezii și croații au avut latina, bulgarii, sârbii și rușii au avut slavona, ungurii au avut latina, dar numeroasele popoare și părți de popoare din Ungaria medievală (românii, rutenii, sârbii, bulgarii etc.) au uzat slavona. Scrieri vechi slavone (originale sau nu) elaborate în regiunile românești sunt foarte puține și aceasta nu neapărat pentru că nu au fost, ci pentru că nu au ajuns până la noi. Cele mai vechi scrieri de acest fel păstrate sau menționate datează din secolele al XIII-lea – al XIV-lea: un „Apostol" scris (copiat) de diacul Ștefan (secolul al XIII-lea), „Octoihul" de la Caransebeș, provenit din Moldova, un fragment de „Evanghelie" și unul din „Noul Testament", găsite la biserica din Râșnov (lângă Brașov), un „Minei" de la mănăstirea Neamț, „Rugăciunea Sfântului Sisinie", de Gheorghe Bratul, un român din regiunea Severinului etc. Au urmat apoi alte și alte asemenea lucrări, de diferite tipuri, scrise în limba slavonă. Originalitatea lor este limitată, pe de o parte, iar pe de alta, însăși ideea de originalitate avea pe atunci un alt înțeles. Operele religioase – cele mai multe texte vechi sunt religioase – aveau un grad de repetabilitate a lor, conform canoanelor. Pe de altă parte, în acele vremuri, a lua texte dintr-o carte și a reproduce întocmai în altă carte, fără menționarea unui autor, era un lucru de mare cinste. Ideea drepturilor de autor este una modernă și ea nu are nicio relevanță în Evul Mediu, timp în care opinia publică preamărea un singur autor, pe Dumnezeu, marele arhitect, considerat făurar al tuturor celor văzute și nevăzute. Este clar că manuscrisele teologice, comentariile filosofice subtile, anumite interpretări ale unor texte, predicile – toate scrise în stilul retoric, moștenit de la Bizanț și în limba slavonă – se adresau unui public foarte restrâns, de formație mai ales religioasă. Cele mai multe dintre aceste manuscrise slave provin din bibliotecile unor mănăstiri, dar și (mult mai puține) din cele ale unor boieri. Tehnica și arta caligrafiei s-au cultivat în scriptoriile mănăstirești mai ales și la cancelariile domnești sau în anumite ateliere din marile orașe. Din moștenirea slavonă de pe teritoriul României, fac parte și cronicile bizantine ale lui Gheorghe Amartolos, Constantin Manasses, cronicile și rodosloviile (genealogiile) sârbești și bulgărești, nomocanoanele și pravilele (culegerile de legi) de drept roman și bizantin. O posibilă clasificare sumară ne indică trei genuri dominate de literatură slavo-română, adică de scrieri slavone de pe teritoriul României: scrieri religioase (imnuri, vieți de sfinți), istorice (anale/letopisețe și cronici), juridice (nomocanoane adaptate după cele sud-slave, preluate din Bizanț). De mare importanță sunt cronicile moldovene din vremea domniei lui Ștefan cel Mare și ale urmașilor săi din secolul al XVI-lea, mai ales Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanul și Pe-

tru Șchiopul (cronicile lui Macarie, Eftimie și, respectiv, Azarie). Din Țara Românească ne-au rămas o seamă de povestiri slavone despre Vlad Țepeș și apoi „Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie", un adevărat tratat politic de guvernare și de morală a domniei, a cărui elaborare nu a fost lămurită în chip precis până astăzi. Este păstrat în variante greacă, slavă (din secolul al XVI-lea) și românească (din secolul al XVII-lea). Mai recent, s-au adus o serie de argumente pentru ipoteza că „Învățăturile" ar fi, de fapt, epistole de mustrare și de îndreptare și de pregătire pentru misiunea domniei, scrise (dictate) de către domnul Țării Românești Neagoe Basarab către fiul său, aflat la Constantinopol, ostatic al sultanului și ucenic pe lângă Marea Școală a Patriarhiei Ecumenice[14]. Cam în aceeași perioadă de la începutul secolului al XVI-lea s-a elaborat în Țara Românească, în greacă ori slavonă, lucrarea lui Gavriil Protul, „Viața Sfântului Nifon", cu numeroase date despre principele Neagoe Basarab și istoria Țării Românești[15].

Mai există o seamă de cărți populare slavone, cu subiecte religioase apocrife, de mare interes pentru istoria literaturii. Cele mai cunoscute sunt „Alexăndria" și „Varlaam și Ioasaf". Limba acestor lucrări a fost adesea numită slavona românească sau slavo-româna, pentru că ea nu se suprapune întocmai cu slavona generală, folosită în lumea ortodoxă slavă ca limbă cultă. Slavona de pe teritoriul României își are baza în slava bisericească (ecleziastică), dar conține și influențe ale limbilor slave vii (mai ales bulgară și sârbă, dar și rusă), precum și ale limbii române. Am trecut aici în revistă numai câteva din lucrările slavo-române de rezonanță, care dau contur culturii vechi din cuprinsul Țărilor Române.

Pe teritoriul României ori în legătură directă cu acesta s-au elaborat lucrări și în alte limbi, mai ales în latină. Astfel Nicolaus Olahus (=Nicolae Românul, 1493-1568)[16], descins din stirpea domnească a Țării Românești și înrudit și cu familia lui Iancu de Hunedoara, ajuns, în culmea carierei sale, arhiepiscop primat și regent al Ungariei habsburgice, a lăsat o serie de scrieri istorice și literare de valoare deosebită, redactate în latinește, în care este vorba și despre realități românești. Petru Cercel, domnul Țării Românești (1583-1585) a scris versuri în limba italiană, păstrate doar parțial și valorificate relativ recent[17].

Evident, este foarte greu de clasificat și de încadrat o asemenea literatură veche medievală și de la cumpăna Evului Mediu cu Renașterea. Pe

[14] Dan Ioan Mureșan, *Et Théodose dans tout cela? Sur l'élaboration des Enseignements de Neagoe Basarab*, în vol. „Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani", editori Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 299-320.

[15] Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *„Giochi di pazienza". Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*, sub tipar.

[16] I.-A. Pop, *Nicolaus Olahus (1493-1568) – ungarul, europeanul și românul*, în vol. „Proiecții ale culturii române în cultura europeană", îngrijit de Emilia David, Loredana Voicilă, București, 2018, p. 9-15.

[17] I.-A. Pop, *Principele Petru Cercel, Poetul*, în „Convorbiri literare", anul CLII, nr. 5 (281), mai 2019, p. 24-28.

teritoriul Transilvaniei, s-a scris oficial latinește, în administrație, până spre jumătatea secolului al XIX-lea, pentru că abia atunci dieta – după aprige dispute ungaro-săsești – a decis înlocuirea latinei, ca limbă oficială, cu maghiara. Prin urmare, până în secolul al XVIII-lea inclusiv, mai toate scrierile oficiale, inclusiv petițiile românilor către autorități din cadrul mișcării *Supplex*-ului, au fost elaborate în limba latină. Toate cronicile, descrierile geografice, jurnalele de călătorie, scrisorile, lucrările erudite timpurii referitoare la Transilvania, făcute de localnici sau de alogeni, sunt în latinește sau, mai târziu, în maghiară și germană, dar și în italiană, franceză, engleză, spaniolă etc. Evident, cele ale alogenilor nu pot fi considerate parte a culturii locale transilvănene, iar dintre cele transilvănene, doar cele ale autorilor români devin parte a culturii românești. Ar fi greu să susținem, de exemplu, că opera în latinește („Tratatul despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor") a lui „George, prizonierul transilvănean"/ *Georg, captivus septemcastrensis* („Anonimul din Sebeș", „Studentul din Romos", „Georgius de Hungaria") face parte din patrimoniul culturii românești[18]. El a fost, cel mai probabil, un sas, catolic, devenit călugăr dominican și trăitor decenii la rând (cea mai mare parte din viață) în afara Transilvaniei.

Pentru cultura românească veche, interesează în primul rând operele originale redactate în Țările Române de către români și pentru români (sau care au avut comanditari români). În acest sens, există o literatură slavonă pe teritoriul României, numită slavo-română, care trebuie să preocupe în gradul cel mai înalt cultura românească veche. Această literatură, la început pe teme aproape exclusiv religioase, cuprinde o etapă timpurie, în secolele al XI-II-lea al XV-lea, în care aproape toate produsele scrisului elaborate de români pe teritoriul Țărilor Române sunt alcătuite în limba slavonă; etapa următoare, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea este de bilingvism cultural, în sensul că operele literare ale românilor au fost scrise în română (predominant cu litere slave) și în slavonă. Pe măsură ce a trecut timpul, s-au înmulțit operele în limba română și s-au redus până la dispariție cele în slavonă, odată cu înaintarea procesului european de trecere la limbile vernaculare. Dar evoluția în acest sens a fost departe de a fi uniformă și exclusiv ascendentă, fiind presărată cu reveniri ale slavonismului. Un exemplu de asemenea revenire a fost perioada domniei lui Matei Basarab (1632-1654), cel care – paradoxal – a adus o contribuție serioasă la înlocuirea limbii slavone cu cea românească, în viața oficială, religioasă și civilă[19]. Sub el s-a elaborat „Pravila de la Govora" („Pravila mică"), prima culegere de legi tipărită în românește (la mănăstirea Govora, în 1640), tradusă din limba slavonă de către Mihail Moxa, precum și „Îndreptarea legii" („Pravila mare", Târgoviște, 1652). Dar, în același timp, s-a continuat și chiar s-a întărit apelul unor cărturari, precum Udrișteș Năsturel[20] (cumnatul domnului) la limba slavonă, unii

[18] Autorul acesta, redescoperit recent, s-a născut în 1422, în satul transilvănean Romos, care figurează între primele trei așezări din regiunea intracarpatică (alături de Ighiu și de Cricău), colonizate cu sași la 1148. Pe la 15–16 ani a plecat la studii la Sebeș, de unde, în 1438, când orașul a fost asediat și cucerit de oștile otomane, a fost luat prizonier împreună cu mulți alți locuitori ai cetății. A rămas în robie la turci vreme de două decenii. La bătrânețe, eliberat, a făcut parte din Ordinul călugărilor dominicani și a locuit la Roma, unde a compus (fără să-l semneze cu numele său adevărat) un tratat dedicat lumii musulmane, *Tractatus de moribus, condictionibus et nequicia Turcorum*, publicat prima oară în 1481. Stârnind un mare interes încă de la apariție, lucrarea a fost, în deceniile următoare, republicată, tradusă și retradusă în germană, iar printre editorii săi celebri se numără Martin Luther, care a și prefațat ediția alcătuită de el în 1530. Georg Captivus a murit la Roma, în iulie 1502, la vârsta de 80 de ani. Vezi *Georg Captivus* Septemcastrensis, *Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor*, Traducere din limba latină de Ioana Costa, Studiu introductiv de Constantin Erbiceanu, București, 2017.

[19] Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

[20] Dan Horia Mazilu, *Udrișteș Năsturel*, București, 1974.

analiști înregistrând chiar o „renaștere slavonă”[21] în Țara Românească, spre finele primei jumătăți a secolului al XVII-lea.

Din cele de mai sus, reiese clar că slavonismul cultural nu a fost un accident al istoriei care poate să fie ignorat. Elita românilor a preluat limba slavonă ca pe o realitate firească, de mai multe secole, fascinantă din mai multe de vedere. La fel au făcut mai toate popoarele europene, care aveau o limbă vie, de comunicare cotidiană, de înțelegere curentă și o limbă cultă, a scrisului și a operelor spirituale. Evident – ca să facem istorie contrafactuală – românii ar fi putut avea altă soartă dacă ar fi folosit latina ca limbă a culturii lor medievale. Românii au fost, însă, în Evul Mediu un popor romanic de credință ortodoxă și de cultură slavonă (este vorba de cultura elitelor), în primul rând datorită geografiei și apoi datorită istoriei. La fel s-a întâmplat cu unii dintre slavi, cu cei occidentali mai ales, care, prin așezare geografică, au intrat în sfera latinei ca limbă a bisericii, culturii, administrației. Așezat geografic în aria de influență bizantină, era firesc ca poporul român să aparțină sub aspect bisericesc și cultural Bizanțului. Influența bizantină a fost însă mediată de slavi, așezați geografic între Bizanț și români. Bizanțul a fost cel mai important centru de cultură din toată Europa la începuturile Evului Mediu. Tradiția bizantină înseamnă predominarea clasicismului, a concretului asupra abstracției și intelectualismului; în politică a primat stăpânirea centrală în contrast cu feudalismul cavaleresc apusean etc. Această cultură bizantină era potrivită pentru un imperiu, pentru Noua Romă, numai că slavii și românii erau popoare de comunități rurale, cu monarhii patriarhale și agricole[22]. Slavii au luat de la Bizanț ceea ce au putut, ceea ce era potrivit cu genul și cu gradul lor de organizare socială: nu filosofia creștină sofisticată, ci predicile pentru mase ale călugărilor, nu scrierile istorice retorice de genul celor ale lui Tucidide, ci modelul cronicilor de curte, cu evenimentele anuale, nu arta luxoasă a mozaicurilor strălucitoare, ci pictura bisericească pe zid, care să-i învețe pe cei ce nu știau să citească faptele Mântuitorului, ale sfinților, să povestească în imagini Cartea Sfântă; au luat apoi viețile asceților și mucenicilor, cântecele simple de laudă adusă Fecioarei, proverbele istețe, adică tot ceea ce se potrivea vieții lor de țărani[23]. Cu alte cuvinte, slavii și românii au luat de la marea cultură bizantină numai părțile populare, accesibile și inteligibile pentru ei. Este vorba despre o cultură bisericească de origine bizantină-răsăriteană, în haină slavonă, adaptată nevoilor spirituale ale unor popoare agrar-pastorale patriarhale. Slavii au adaptat treptat slavonismul medieval la cultura lor modernă, tot de sorginte slavă, pe când românii, deși rămași de rit bizantin, au revenit la cultura apuseană în haină latină. Revenirea aceasta a fost destul de problematică și contradictorie: slavii i-au privit pe români ca pe niște intruși ciudați și nerecunoscători, iar apoi ca pe niște „trădători”, iar occidentalii, inclusiv romanicii, ca pe niște rude sărace ciudate, cu pretenții de a intra sau de a reveni în lumea avansată. De fapt, românii nu au nici o vină pentru soarta care le-a fost rezervată, dar au o vină pentru felul cum și-au construit istoria în limitele acestui destin. Un popor neolatin de credință ortodoxă și cu o cultură slavă în Evul Mediu, cu o viață modestă, situat la interferența Apusului cu Răsăritul, poate să fie o ciudățenie pentru Europa, dar și o provocare, un îndemn spre înțelegere și cunoaștere.

Excluderea secolelor de cultură în limba slavonă din istoria românilor este, prin urmare, o eroare care trebuie îndreptată. Operele religioase, istorice, juridice, filosofice, beletristice etc., alcătuite de români în spațiul locuit (și) de ei, în secolele medievale și moderne timpurii, sunt o parte fundamentală a culturii românilor, capitală pentru înțelegerea istoriei culturii românești și a istoriei românilor în general. ▪

[21] Ovidiu Pecican, *Letopisețul Țării Românești din vremea lui Matei Basarab și autorul său Udrișteă Năsturel*, în vol. „Istorie și cultură. 20 noiembrie 2018”, Chișinău. 2018, p. 79.
[22] Vezi întreaga argumentație la P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii*..., p. 28-50.
[23] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii*..., p. 40-41.

SIMONA MODREANU
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași
Faculty of Letters, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași
e-mail: simona.modreanu@gmail.com

Fractali, hipertexte și recursivități literare

Abstract

Există o literatură fractală care multiplică semnele lingvistice într-o ordine a cuvintelor, ca un joc de oglinzi ce caută o dinamică în miezul infinitului, forma cea mai accesibilă fiind labirintul sau circularitatea, o literatură compusă din fragmente, asocieri fugare, aforisme, texte incomplete, fracționate, așa cum întâlnim la Borges, Kafka, Cărtărescu, sau Leonida Arcade.

Cuvinte-cheie: fractal, hipertext, fragment, parte, întreg, autosimilaritate, recursivitate

There exists a fractal literature that multiplies linguistic signs in an order of words, like a game of mirrors looking for a dynamic in the midst of infinity, the most accessible form being the labyrinth or the circularity, a literature composed of fragments, fugitive associations, aphorisms, incomplete texts, fractionated, as we find in Borges, Kafka, Cărtărescu, or Leonida Arcade.

Keywords: fractal, hypertext, fragment, part, whole, self-similarity, recursivity

Să vezi Lumea în grăuntele minuscul de nisip
și-întregul Paradis locuind o floare,
Strânge-n palma mâinii Infinitul fără chip
și Eternitatea în ora trecătoare,
și-întregul Paradis locuind o floare.
(William Blake, *Augurii inocenței*)

Fractalii ne-au devenit familiari, sunt deja o *forma mentis* cu care ne întâlnim în varii domenii ale cunoașterii științifice și ale expresiei artistice, cu un succes rareori cunoscut de o noțiune matematică. Fractalii sunt niște obiecte de așa natură – explica cel care le-a dat numele în anii ’70 ai secolului trecut, Benoit Mandelbrot – încât, dacă sunt descompuși în fragmente, acestea au aceeași formă ca întregul. Proprietățile lor sunt cu adevărat uimitoare: au o structură fină și detaliată, indiferent de nivelul de observare, sunt prea neregulați pentru a putea fi descriși de geometria euclidiană și mai cu seamă, au proprietatea autosimilarității sau cel puțin a autoafinității, putând fi generați printr-o definiție relativ simplă și recursivă. Ideea esențială este că

orice fractal și orice parte a unui fractal reflectă întregul ca *pattern*.

Mandelbrot constata că toți fractalii au câteva caracteristici majore: părțile lor au aceeași formă sau structură ca întregul, doar că la o scară diferită și sunt, uneori, ușor deformate, indiferent de scară; forma lor este, fie de o neregularitate extremă, fie fragmentată, întreruptă; conțin unele elemente distinctive, de scări variate, ce acoperă o gamă foarte largă. Or, în privința sferei literare care ne reține atenția, tocmai scara de analiză impusă de actul lecturii și percepția vizată determină forma de ansamblu ale cărei legături în rețeaua intratextuală permit conturului să se reveleze fie ca neregulat, fie ca întrerupt, fie ca fragmentat.

Căci „în fragmentare se poate citi incomensurabila totalitate. De aceea, abordăm mereu fragmentul în raport cu o totalitate închipuită”[1], spune Edmond Jabès într-o frumoasă meditație asupra misterului scriiturii și a miracolului sensului. Fragmentul este dublu marcat de raportul metaforic ce-l leagă de un întreg și de modul metonimic pe care-l întreține cu acesta, așadar de cheile sau potențialitățile lecturii pe care le oferă cititorului pentru a cuprinde esența acestui întreg. Iar aici, mai intervine o noțiune importantă, aceea de *hipertext* care, *per se*, poate fi definit din perspectiva mandelbrotiană. Spre deosebire de textul clasic, hipertextul permite, în anumite dispozitive, inversarea definitivă sau temporară a posturii enunțiative inițiale, făcând din autor un cititor și invers, deschizând către implicite și explicite în textul de *dincolo de* textul vizibil, în cele care nu au fost încă scrise, sau se scriu simultan – ca multiversurile –, deci toate textele posibile pe care limitele fizice ale liniarității materiale și de percepție vizuală nu le îngăduie.

Spațială (ținând de limitele fizice ale unei cărți), temporală, stilistică sau cognitivă (pentru că secvențializarea se leagă de funcționarea creierului, memoriei, reprezentărilor noastre), liniaritatea este anulată de hipertext. Acesta ne obligă să ștergem, măcar provizoriu, recursul confortabil la lectura orizontală continuă, dându-ne șansa de a interoga ansamblul mecanismelor care contribuie la coerența, pertinența, literaritatea unui text, exact acolo unde critica structuralistă sau genetică, sau de orice fel, de fapt, cel puțin până în anii ’90, s-a oprit în prag, neputându-le cuprinde, marginalizându-le drept curiozități inclasabile.

Majoritatea teoreticienilor textului, de la Greimas la Ducrot și Todorov, consideră că acesta se caracterizează prin autonomie și închidere, dimensiuni care, în noua paradigmă *hipertext-fragment-fractal* legitimează un nou tip de lectură integratoare de sens prin forme deja existente – fără incipit, sau fără final, sau cu final multiplu etc. –, dar și prin „forme” non existente ca atare, mai puțin vizibile, implicite printr-o topologie internă subtilă, dar perceptibilă, aceea a unui text cu adevărat viu, care se mișcă sub ochii noștri, se face, se desface, se răsucește, își mușcă coada, astfel încât literaritatea hipertextului se declină mai curând în sfera lui *spectare* decât a lui *scriptare*. Așadar, o perspectivă a rupturii, suprapusă peste cea a continuității, care constă în a oferi pe mai departe vederii ceea ce este scris. La răscrucea acestor drumuri apare excentrica, dar atât de utila noțiune derrideană, de *différance*, de infinite variațiuni ale jocului sensurilor. Dacă un text are un început și un sfârșit, un hipertext nu are nici început nici sfârșit, dispunând doar de câteva „ancore” și amorse. Activând una dintre ele, o anumită „cărare” se pune în mișcare, până la epuizarea (sau nu) a celui care l-a creat, a celui care o parcurge, sau a propriilor resurse (o excelentă ilustrare în acest sens fiind romanul *Șotron* al lui Julio Cortazar). E o alegere enunțiativă care poate reprezenta un punct de conivență sau divergență majoră între un autor și un cititor.

De pildă, tânărul scriitor canadian Maxime Roussy, în romanul *Un înger care plânge*, împinge interactivitatea dintre cele două instanțe într-o extremă greu imaginabilă, obligând practic cititorul să îmbrace una din identitățile pe care au-

[1] Edmond Jabès, *Le livres des marges*, Fata Morgana, 1975, p. 48.

torul nu le mai vrea, cea care alege o anume încheiere povestirii. Așa încât, vrând-nevrând, cititorul se trezește confruntat cu turbulenta adolescentă Marie Saint-Aubain, aflată în pragul unei sinucideri anunțate, o tânără pe care nu are neapărat chef să o salveze, dar pe care nici nu o poată abandona. Pasajul a fi ilar dacă nu ar fi tragic: iată un cititor obișnuit, care se îndreaptă senin spre sfârșitul cărții, când se trezește deodată interpelat (cu majuscule), nu de narator, ci de protagonista care, deodată, nu mai vrea să moară și care se agață cu disperare de puterea mântuitoare a cititorului, nu a autorului – resemnat și ciudat de absent pe final. Respectivul cititor ar da cu siguranță mult ca să se afle oriunde în altă parte în acel moment, eventual cu o carte mai „cuminte" în mână, dar care e totodată perfid sedus de ineditul propunerii, subit umflat de orgoliu creator, orbit de responsabilitatea sa de a decide asupra vieții sau morții personajului care imploră. Așa că nu face nimic. Sau, oricum, Roussy mizează pe o curiozitate maladivă, debarasându-se astfel de autoritatea sa auctorială în favoarea (?) bietului cititor, stingher și nesigur în fața opțiunii, care va merge aproape sigur până la capăt, minat însă de un sentiment ascuțit de culpabilitate și neputință:

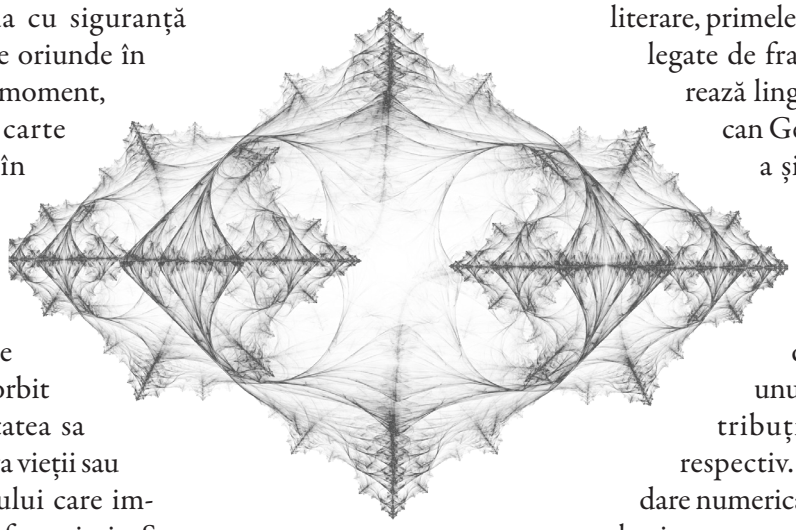

„NU MAI CITI. NU VREAU SĂ MOR. [...] ÎNCHIDE CARTEA. E ÎN JOC VIAȚA MEA. [...] NU EȘTI MAI BUN DECÂT CEILALȚI. ȘI TU VREI SĂ MĂ VEZI MURIND."[2]

Hipertextul întâlnește polifonia în aceste voci diferite, mai mult sau mai puțin egale, care se opun, se suprapun, se confruntă în permanență voci care, parafrazându-l pe Bakhtin, sunt capabile să se manifeste *alături de* creatorul lor, sau să-l contrazică, sau chiar să se revolte împotriva lui. Prin urmare, orice povestire se elaborează pe mai multe niveluri, ceea ce explică decalajul între ceea ce se spune și ceea ce nu se spune întru totul, între ceea ce se intuiește și ceea ce se dă de înțeles prin mărci textuale, în așa fel încât Textul complet, care își depășește și autorul și cititorul, devine perceptibil, recognoscibil mai degrabă în ceea ce așteptăm, uităm, regăsim, restructurăm, nu înțelegem, rătăcim, stricăm...

În domeniul analizei textuale și literare, primele lucrări serioase legate de fractali i se datorează lingvistului american George Zipf, care a și stabilit o lege matematică ce-i poartă numele și care leagă frecvența de ocurență a unui cuvânt de distribuția cuvântului respectiv. Această abordare numerică a fost utilizată ulterior pentru evaluarea stilului unui autor, dar descrie și structurile fractale bazate pe retorica textului – anume compoziția lui – ținând cont de organizarea cuvintelor și de întregul joc literar folosit în text.

Există, într-adevăr, o literatură fractală – ba chiar de foarte multă vreme, deși nu a fost identificată sub acest nume până de curând – care multiplică semnele lingvistice într-o ordine a cuvintelor, ca un joc de oglinzi ce caută o dinamică în miezul infinitului, forma cea mai accesibilă fiind labirintul sau circularitatea, o literatură compusă din fragmente, tăieturi, anamneze, asocieri fugare, aforisme, texte incomplete, fracționate, lamelare, aschiate. O literatură de bucăți juxtapuse, în care fiecare le pune în lumină pe celelalte și le este totodată indispensabilă în re-

[2]Maxime Roussy, *Un înger care plânge*, Iași, Junimea, 2003, p. 125.

constituirea întregului – întotdeauna superior ansamblului părților.

Criticul spaniol Alberto Viñuela (în *Literatura fractal*, 29 iulie 2001), pornind de la Lucca Paccioli și a sa primă evocare, în 1497, a „divinei proporții", sau a „secțiunii de aur", definește pentru prima dată literatura fractală, concentrându-se în principal asupra elementelor recursive, cele care se referă la propriile proprietăți. Întrupările fractale literare sunt nenumărate, de la tautologii la povești ciclice, de la „cutiile chinezești" la jocurile cu spațiu-timpul până la cele „1001 de nopți"... Dacă acceptăm ipoteza că textul literar este un sistem dinamic non liniar (haotic), atunci e nevoie de un concept din teoria haosului, acela de *atractor straniu* sau *atractor fractal*. Să ne amintim că Edward Lorenz a demonstrat în 1963 importanța principiului „sensibilității față condițiile inițiale", prin introducerea noțiunii de atractor, căreia David Ruelle îi va asocia epitetul de „straniu", acest atractor straniu caracterizând un sistem dinamic, în care nu corespunde unui punct sau unei linii, ci unei mulțimi dense de puncte ce se regăsesc în întreaga regiune, o mulțime căreia i se poate atribui o dimensiune fractală.

Revenind la literatură, e firesc să ne întrebăm ce anume funcționează ca atractor straniu în sistemul-roman. Potrivit lui Noëlle Batt, acesta coincide cu sensul însuși, conceput ca traiectorie ce „traversează la un moment sau altul toate nivelurile textului și se elaborează prin transcodări interne și externe"[3]. Fractalitatea permite astfel modelizarea legăturii între diferitele raporturi de similitudine parțială diseminate în diverse niveluri ale textului, referindu-se la o dinamică a generării acestuia, nu la o dispoziție statică de trăsături izolate.

Printre mecanismele care permit confirmarea acestui principiu, *punerea în abis* ilustrează probabil cel mai clar această echivalență între parte și întreg. Definită de Lucien Dällenbach ca o „oglindă internă care reflectă ansamblul povestirii prin reduplicare simplă, repetată sau specioasă"[4], punerea în abis este o metaforă cu efect de rezumat pe care Philippe Daros o vede ca pe un „joc cu caracter topologic specific"[5]. Conceput ca relație între totalitate și părțile sale constitutive, aceste joc topologic constrânge cititorul să reconstruiască raportul între subsisteme și sistemul-roman în ansamblu, pentru a-i percepe efectul de sens, câtă vreme orice mică modificare în subsistem antrenează modificări în întregul text, atât la nivelul enunțării, cât și la cel al diegezei.

Și pentru că veni vorba de străluciri și mirări, să mergem și mai departe, către *mi'râj* (ascensiunea lui Mohamed la cer), *mirât*, *mirare*... privirea, reflexia în acel obiect straniu – oglinda, derutantă și complexă ca orice întâlnire cu o identitate modificată. Omul medieval realiza, cel mai adesea, oglinzi sferice, făcute dintr-o sferă de sticlă în care era vaporizat un gaz. Oglinda devenea astfel forma inversată a lumii, reflectând în afară ceea ce se privea înăuntru, aidoma mapamondurilor celeste din epocă, care ne invită să examinăm din interior ceea ce ne include. Ce se află atunci înăuntrul acestei oglinzi sferice, dacă nu cunoașterea intimă a incognoscibilului din noi? Și ce se află dincolo de oglindă, în acel spațiu tulbure, unde nu se aventurează decât fetițele neastâmpărate și fanteziste? Să fie, oare, adevărul esenței în aparență?

Cu mult înainte de Lewis Carroll, Guillaume de Lorris și Jean de Meung, cei doi autori succesivi ai unui singur roman, au visat această oglindă care oferă spre lectură lumea întreagă. Montajul scopic al fântânii lui Narcis din *Romanul trandafirului* trimite, într-adevăr, către acest proces al vederii indirecte, al cărui mijloc și simbol îl reprezintă oglinda încă din Antichitate. Iubirea care îl cuprinde pe narator se naște din

[3] Noëlle Batt, „Dynamique littéraire et non-linéarité", in P. Cotte (dir.), *Langage et linéarité*, Villeneuve-d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 1999, p. 193.
[4] Lucien Dällenbach, „Réflexivité et lecture", în Revue des *Sciences humaines*, 49 (177), 1980, p. 23.
[5] Philippe Daros, „De la réflexivité en général et de la mise en abyme (comme procédé) en particulier", dans J. Bessière et M. Schmeling (dir.), *Littérature, Modernité, réflexivité*, Paris, Honoré Champion, 2002, p. 157-174, p. 164.

percepția în „oglinda" apelor. Viziunea mediatizată prin efectele de reflexie conjugate ale cristalului și suprafeței lichide permite descoperirea unui obiect al dorinței totodată prezent și absent, imposibil de atins direct, frustrant și înșelător. Imaginea reflectată care trimite la vederea de sine și de *altul*, între care distanța se abolește doar pentru Dumnezeu, este fundamentală în antropologia creștină.

Franz Kafka, Jorge Luis Borges, Mircea Cărtărescu sau Leonid Arcade, de pildă, sunt doar câțiva dintre autorii la care această perspectivă este constant prezentă. *Procesul* și *Castelul* lui Kafka sunt scrise sub o evidentă dominantă fractalică. În ambele, incapacitatea individului de a învinge mecanismele absurde ale puterii birocratice îl face să urmeze un drum oblic, spre a răspunde unor probleme niciodată încheiate, repetându-se și rătăcindu-se într-un adevărat labirint juridic. Aidoma fractalilor lui Mandelbrot, se pleacă de la un punct specific în spațiu și timp, elementele generate de imposibilitatea surmontării sistemului fiind reiterate și multiplicate la nesfârșit. Progresia fractală de absurdități determină un sistem complex a cărui caracteristică principală a dat naștere epitetului „kafkian". Kafka este unic și poate fi formalizat ca model tocmai pentru că nu alege calea falsă, facilă, teritorializantă a criticii, a reprezentării mimetice.

La Borges, întregul univers literar se subsumează, în grade diferite, unei perspective fractale. În textele sale dăm la tot pasul peste personaje nemuritoare, amintiri care subzistă în afara corpului care le-a generat, clădiri labirintice, imposibil de conceput în logica aristotelică, cărți ciclice care se termină acolo unde încep și bifurcă în timp, zone în care cosmosul întreg se concentrează în diferite configurații de oglinzi și reflexii, jocuri cu timpul și spațiul – o privire fractală ce recreează o nouă dimensiune a realității, schimbând canoanele și convențiile unui orizont de așteptare clasic. Povestirea lui Borges, *Grădina potecilor care se bifurcă*, se bazează pe un vechi roman chinezesc, pretext metanarativ pentru o viziune asupra temporalității istoriei, timpul fiind chiar tema principală a povestirii. Interpretarea fractalică e favorizată de faptul că timpul își neagă linearitatea, deschizându-se într-o sumă de universuri potențiale.

Și Borges încercase o imagine imposibilă, o numise Aleph, „unul dintre punctele spațiului care închide toate celelalte puncte. [...] În acea clipă necuprinsă am văzut milioane de lucruri plăcute sau înspăimântătoare; niciunul nu m-a uimit mai tare decât faptul că toate ocupau același punct fără a se suprapune și fără a fi transparente"[6]. Obiect „secret și conjectural", el reprezintă pe En Soph, „divinitatea nelimitată și pură"[7] și îi corespunde unității. Dar de fapt, aidoma fântânii medievale evocate mai sus, Aleph exprimă disperarea noastră în a reprezenta simultaneitatea spațiului și timpului într-o lume lineară. Scriere în oglindă, scriitură magică, hieratică, matematică, ezoterică, ludică. Oglinda medievală se prinde de țărmurile experienței mai mult decât de cele ale cunoașterii transmisibile. Dar civilizația noastră a abandonat oglinda sferică pentru cea plană, iar această alegere nu este lipsită de consecințe...

În ce-l privește pe Mircea Cărtărescu, complexul roman *Orbitor* permite identificarea tiparului fluturelui la fiecare pas. Tematic și structural, orice infimă bătaie de aripă declanșează un tumult fabulatoriu-fractalic, aparent haotic, de amintiri și proiecții, iar întreaga arhitectură a romanului se sprijină pe multiplicarea aproape infinită a efectului fluturelui, generând de fiecare dată nivele de realitate diferite. Ca în celebra parabolă a lui Zhuāng Zhōu în care înțeleptul visează că e fluture, iar când se trezește, se întreabă dacă nu cumva un fluture a visat că e Zhuāng Zhōu. Și dacă mai dă și din aripi, schimbă condițiile inițiale ale întregului sistem și se poate institui în perpetuu atractor straniu.

Studiile privind raportul între literatură și fractalitate au subliniat adesea necesitatea considerării fractalității în accepțiunea sa metaforică de multiplicare a unei aceleiași teme care se

[6] Jorge Luis Borges, *Aleph*, Iași, Polirom, 2011, pp. 160, 164.
[7] *Ibidem*, p. 168.

realizează în diferite modalități. Astfel, dacă obiectul fractal este „reunirea unui număr (finit) de copii ale lui însuși la o scară redusă”[8], atunci romanul, ca sistem haotic, împărtășește același principiu, căci elementele sale își răspund la scări diferite (limbă, istorie, enunț, enunțare, stil). Există într-adevăr mai multe date privitoare la autor, cititor și text care permit atribuirea unei naturi fractale romanului. Autorul, considerat un subiect fără identitate stabilă, își găsește în creația literară elaborarea proiectivă, căci el se modifică în și în funcție de creația sa; cititorul, prin actul de lectură, își construiește obiectul textual pornind de la discontinuitatea morfemelor, semelor și a diverselor semne ; în fine, în text, analogiile, punerile în abis și fenomenele asociative îi conferă romanului o natură fractală și confirmă principiul autosimilarității.

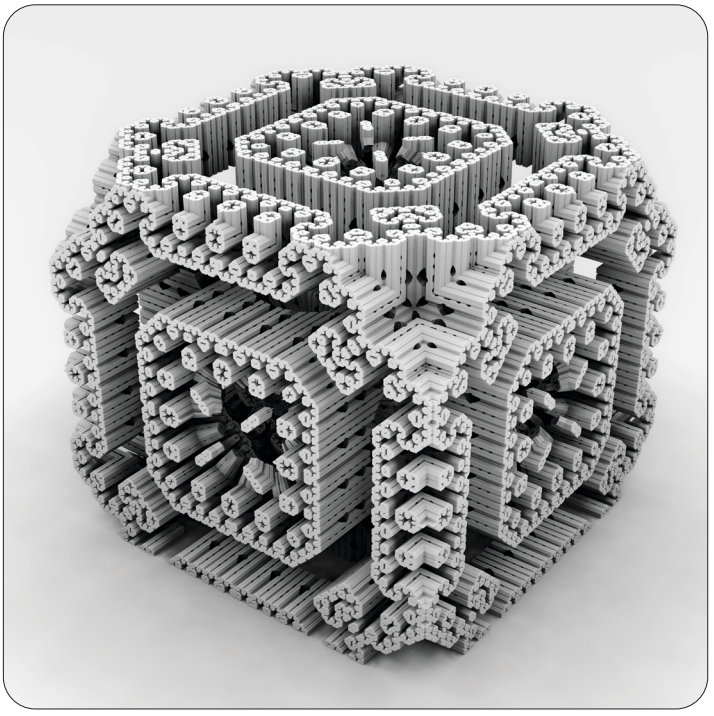

În felul său, fiecare scriitor repune în discuție percepția lor despre realitate și, pornind de aici, despre realitatea noastră personală. Atunci când, din motive diferite, aceasta e greu de asumat, autoficțiunea ca multiplicare fractală a eului reprezintă o ieșire de urgență aflată la îndemână. Această analiză și aceste concepte pot fi extrapolate și la un anumit gen de literatură, pe care francezii au numit-o „autoficțiune” (Serge Doubrovsky), sau la jurnale, dar și la eseuri precum cele strălucit ilustrate de Cioran.

> Sunt succesiunea stărilor mele, a umorilor mele, îmi caut în zadar „eul”, sau mai exact nu-l găsesc decît atunci cînd toate aparențele mele se volatilizează, în exultarea spulberării mele, cînd se suspendă și se anulează tocmai ceea ce numim „eu”. [9]

Lucrările sociologului Jean-Claude Kaufmann[10], între altele, ne permit să deslușim faptul că identitatea nu este un dat fix, ci un proces contradictoriu, alcătuit din identități multiple. Acolo unde autobiografia caută retrospectiv o identitate unificată, autorul de autoficțiune își inventează *eu*-ri posibile, practică diviziunea sinelui. E un spațiu polifonic în care plenitudinea și înțelegerea de sine incorporează o bogată rețea de prezențe invizibile, care întind țesutul relațional la maximum, spărgând relațiile de simetrie și de ipseitate, permițând o trăire de o intensitate inegalabilă.

Tot Cioran pare să se frământe cel mai mult pe această temă :

> Sunt distinct de toate senzațiile mele. Nu reușesc să înțeleg cum anume. Nu ajung să înțeleg nici *cine* le trăiește. Și, de altfel, cine e *persoana* de la începutul celor trei propoziții ?[11]

[8] Alain Boutot, *L'invention des formes : chaos, catastrophes, fractales, structures dissipatives, attracteurs étranges*, Paris, Odile Jacob, 1993, p. 31.
[9] Cioran, *Cahiers. 1957-1972*, Paris, Gallimard, 1997, p. 61. (traducerea ne aparține)
[10] Jean-Claude Kaufmann, *L'Invention de soi, une théorie de l'identité*, Paris, Armand Colin, 2004.
[11] Cioran, *Aveux et anathèmes*, in *Œuvres*, Paris, Gallimard, 1995, p. 1645.

Dacă principalele forme de construcții identitare rămân relativ stabile în teorie, ca și concept, identitatea trebuie mereu precizată, căci ea desemnează un principiu plural și complex. Iar aici, teoria rizomului, dezvoltată de Deleuze-Guattari în *Mille plateaux* ne poate fi utilă: „Spre deosebire de arbori și de rădăcinile lor, rizomul conectează un punct oarecare cu un alt punct oarecare, și fiecare dintre trăsăturile lui nu trimite cu necesitate la trăsături de aceeași natură, el pune în scenă regimuri foarte diferite de semne și chiar stări de non semne. Rizomul nu se lasă redus nici la Unu, nici la Multiplu. [...] Nu este făcut din unități, ci din dimensiuni sau, mai curând, din direcții în mișcare. Nu are nici început, nici sfârșit, ci întotdeauna un (termen) mediu, pe unde crește și dă peste margini. Constituie multiplicități."[12] O literatură demnă de acest nume nu cultivă genealogii și filiații, ci rețele de intertexte și hipertexte, deschise sau inconștient activate, ceea ce modifică esențial și perspectiva asupra topologiei eului.

În cazul lui Cioran, spre exemplu, ar fi vorba de un fel de dublă punere în abis, de o fărâmițare conștientă, aproape biologică, a *eu*-lui, care regăsește o paradoxală unitate în oglinda celuilalt, în adoptarea, sub formă de portret, a unui veșmânt străin, pe care subconștientul îl recunoaște ca fiind al său (ceea ce face în *Excerciții de admirație*). Cioran e ca o bandă a lui Möbius, pe orice parte l-ai întoarce, prezintă una și aceeași suprafață: el însuși, pe care interioritate și exterioritate se întâlnesc. Și cu o predilecție – manifestă, de altfel, în cultul paradoxului ontologic, logic și stilistic deopotrivă – pentru neașezare, pentru frăsuire vitală, pentru echivoc în raporturile cu sine și cu cititorul, pentru imposibilul trai într-un *eu* îngust, instabil și compozit.

O identitate dislocată, decalată, ca la Cioran, ne dezvăluie atașați de avatarurile noastre, nu doar pentru că noi le-am creat, ci pentru că ne dau acea iluzie imersivă a cufundării într-un *între*, un neloc, un spațiu al libertății aproape absolute, pe care cotidianul euclidian și aristotelic ni-l interzice. Cioran preferă să alunece între etichete, să se cunoască în imposibilitatea unei cuprinderi globale, unitare, ignorându-și fractalitatea în sensul autosimilarității și al repetiției infinite. Alături de el, ne aflăm simultan „în" și „în afara" universului personal, de unde un soi de bi- sau plurilocație și dedublare a subiectului, potrivit unei logici „fisionale", cum o numește J.-C. Kaufmann. „Mă dezindividualizez văzînd cu ochii", constată Cioran. „Să o terminăm odată cu acest Eu învechit !"[13] Iar frontiera lumii reale pare să nu mai constituie ultima frontieră... Putem vorbi de fractal deci, ca menținere în deschidere a unor posibilități de întâlnire, de „asamblare", de enunțare-producere singulare, multiple, imprevizibile, non predictibile. Dar fractalul trimite și la accepțiunea de fractură, de fragmentare, în care însă fiecare particulă conține cheia structurii întregului. Pentru a vorbi în termenii lui Deleuze și Guattari, fractura deteritorializează eul, conferindu-i aparența fragmentarității, în vreme ce fractalul îl reteritorializează în Unu, în clipele rare de fulguranță a intuiției totalității.

Teatrul se adaptează și el noilor perspective. „Trebuie să ne cultivăm fractalul", afirmă Fanny Soriano în dosarul creat pentru piesa intitulată chiar *Fractali*, pusă în scenă la Marsilia în ianuarie 2019, invitând spectatorii la o privire proaspătă, neîngrădită de clișee și convenții, asupra expresiei artistice și furnizând un document extrem de bogat asupra fractalilor. Dosarul precizează că: „*Fractales* ne interpelează asupra tensiunii dintre un haos eliberator și ciclurile vieții... Obsesionale, hipnotice, repetitive, imprevizibile [...]. *Fractali* îndeamnă și la regândirea fracturii dintre ordine și haos." Întrebări pe care le regăsim și la remarcabilul scriitor libanez Wajdi Mouawad, emigrat în Canada, care vorbește deschis „identitatea ondulatorie" a individului, alcătuită dintr-o infinitate de fragmentări și defragmentări.

[12] Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Mille plateaux*, Paris, Minuit, 1980, p. 31.
[13] Cioran, *Cahiers*, op.cit., p. 133. (traducerea ne aparține)

La un alt capăt de lume, caleidoscopul identitar al lui Atiq Rahimi, scriitor afgano-francez[14], provine din rizomi diverși, dubla identitate etnică, lingvistică și culturală, o identitate dublă ce se grefează pe o alta, și mai complexă și mai greu de gestionat, cea religioasă :

> Sunt budist pentru că sunt conștient de slăbiciunile mele; sunt creștin pentru că îmi mărturisesc slăbiciunea; sunt evreu pentru că îmi iau în derâdere această slăbiciune; sunt musulman pentru că lupt cu slăbiciunea mea. Și sunt ateu dacă Dumnezeu e atotputernic. (interviu cu Ariane Chemin, 2010)

Dar poate că cea mai interesantă și inedită desfășurare narativă, involuntară, a unei viziuni fractalice se află într-o scriere a lui Leonid Arcade (Leonid Mămăligă), anume – să-i zicem – romanul *Poveste cu țigani*. Am constatat și cu acest prilej că e cu neputință să ignorăm mutațiile produse la început de secol XX, cam în același timp, de cercetările în materie de fizică cuantică, psihanaliză sau deconstructivism, ale căror teorii au zdruncinat considerabil nu doar știința, dar și metafizica, arta, teoriile literare etc. Această revoluție a fost îndreptată împotriva unei anumite viziuni statice despre lume, subiect și limbaj, considerate anterior ca stabile, unitare, monolitice. Pe filieră aristotelică, trecând prin Newton și Descartes, concepția noastră se consolidase pe baze esențialiste, subiectul fiind considerat propriul său fundament, imuabil și ireductibil. Or, am înțeles treptat că identitatea, departe de a fi în mod natural dată pentru totdeauna, este, dimpotrivă, efectul unei construcții, al unui proces niciodată încheiat, niciodată deplin, mereu deschis.

În ce-l privește pe Leonid Arcade, întregul său univers literar se subsumează, în grade diferite, unei perspective fractale. În textele sale dăm la tot pasul peste personaje nemuritoare, amintiri care subzistă în afara corpului care le-a generat, încrengături labirintice, imposibil de conceput în logica aristotelică, istorisiri ciclice care se termină acolo unde încep și se desfac în timp, zone în care cosmosul întreg se concentrează în diferite configurații de oglinzi și reflexii, jocuri cu timpul și spațiul – o privire fractală ce recreează o nouă dimensiune a realității, schimbând canoanele și convențiile unui orizont de așteptare clasic.

Ca în cele mai frumoase și enigmatice formule de început ale basmelor românești, în *Poveste cu țigani* timpul se spațializează, iar spațiul se pliază pe curbura timpului, îngemănarea lor făcând ca înlăuntrul să nu fie nicicând închis cu totul:

> Într-o dimineață de toamnă, când războiul devenise sfânt (și războiul devenea din ce în ce mai sfânt), într-o vreme aprigă la hotare, dar și amară la noi... pe când și morții prinseseră să ne prigonească... se întâmplă o nenorocire fără pereche.[15]

Nu e tradiționalul „A fost odată ca niciodată...", pentru că acronia discursivă și aspațialitatea narativă vin să se plinească cu adevărat într-un semn mitic, care nu-și are așezare nici în realitate, nici în ficțiune, ci pe un alt nivel de realitate, un nivel pe care îl creează și îl desăvârșește graiul acesta magic învăluitor al lui Leonid Arcade. „Cuvântul nu mai ajunge lumea" afirmă misterios André Scrima în minunata prefață la *Poveste cu țigani*, căci lumea de-semnificându-se, în viziunea lui, literatura ajunge să răsfrângă prăpastia ce se deschide în fața și între natură și cultură, rațiune și suflet. Dar aș îndrăzni să merg nu neapărat mai departe, ci altfel, și să cred că această vorbă vrăjită și îmbietoare, fluidă și infinit seducătoare, secretându-se parcă din propria-i somptuoasă curgere, că Logosul acesta totodată familiar și străin (dar nu așa e, oare, orice limbă literară?) își configurează propriul univers din cuvinte pe care le cunoaștem, dar care ne de-familiarizează, ne înstrăinează de contextul cotidian. Drept e că savuroasa limbă arcadiană, cu vagi arome de Budai Deleanu sau

[14] Autor al romanului *Singué sabour. Pierre de patience*, Premiul Goncourt 2008.
[15] Leonid Arcade, *Poveste cu țigani*, București, Albatros, 1991, p. 35.

Mateiu Călinescu, de Dimitrie Cantemir sau de Creangă e derutantă; te mută instantaneu altundeva.

Ar putea fi vorba de invulnerabilitatea și imponderabilitatea incertului din structurile mitice. Pentru că vulnerabilitatea e indusă de certitudini; așezarea clară într-un sistem axiomatic oferă invarianții necesari agresării celui care se lasă definit și cuprins în timp și spațiu. Or, „faraonii" lui Leonid, fractali perturbatori și coagulatori, țopăie ireverențios dintr-o realitate în alta, ba dușman, ba strigoi bântuind și smintind mințile sătenilor, ba cerșetor famelic, ba preot cu rasă, ba slugă nevolnică, ba împărat ales de aceiași misterioși Domni Cavaleri. Fiecare nivel se supune altor legi și orânduieli, dar graiul arcadian joacă de minune rolul terțului, poate nu întotdeauna integrator, dar zămislitor de *între-lumi*, neloc ce exaltă opozițiile, dar și funcțiile lor corelative.

Limba creată în și de textul *Povești cu țigani* este poetică și poietică în sensul cel mai înalt, de șlefuitor de rădăcini bătrâne, de resurgență imaculată a originii. *Țiganul e fractalul narațiunii* lui Leonid Arcade. Țiganul a reprezentat, de-a lungul timpului, multe și felurite lucruri în imaginarul și în cosmologia românească. Dar dintre toate, el a fost mai cu seamă Celălalt, Alteritatea. Domnii Cavaleri caută să primenească țara, s-o lase „ca un ou curățat", s-o redea identității originare, chiar dacă, făcând aceasta, instituie o altă formă de teroare și uscăciune. Domnii Cavaleri vor să redea puritatea perfectă a Identității, spălând-o până și de amintirea fantasmelor Alterității. Or, limba inventată de Leonida Arcade se opune disocierii, antrenând în același iureș fabulatoriu actualizări și virtualizări, visare și acțiune, întrupare și arătare, mit și istorie, timp ciclic și linearitate. Citești, cuvintele îți sună cunoscute, dar lectura avansează cumva cu poticneli, de parcă nici un cuvânt nu te lasă să calci pe el nepăsător, să aluneci pe lângă el fără să-l observi, fără să accepți un nivel de realitate transversală, de pură creație lingvistică și totodată de reprezentare mereu înnoită a unei lumi pe care n-o poți prinde în plasa lui *aici-acum*. Graiul acesta incantatoriu se sparge în cascade instantanee, bruște și descumpănitoare.

Nostimă și truculentă, această povestire atipică – pe care nu prea o putem numi roman, deși nu avem altă etichetă mai potrivită la îndemână, ceea ce demonstrează, încă o dată, că trebuie revizuite taxonomiile generice – este cu adevărat o epopee românească până în detaliile ei cele mai curioase. Fermecarea își începe lucrarea de la prima frază și nu te mai lasă până la sfârșit, ca o melopee rapidă, obsesivă, pe care adesea nu o înțelegi, care te ia prin surprindere, care saltă, șăgalnică și imprevizibilă, sau se face gravă și catifelată. Ritmul narațiunii este prea sufocant pentru ca o povestire adevărată să se instaleze. Microsecvențele se înlănțuie cu o viteză halucinantă, vocile narative se împletesc și se încalecă, discursul indirect și discursul indirect liber își fac de cap, căci dialogul este, totuși, o construcție care ascultă de legi, or această saga supercondensată, care se desfășoară rapid, nu are timp să se

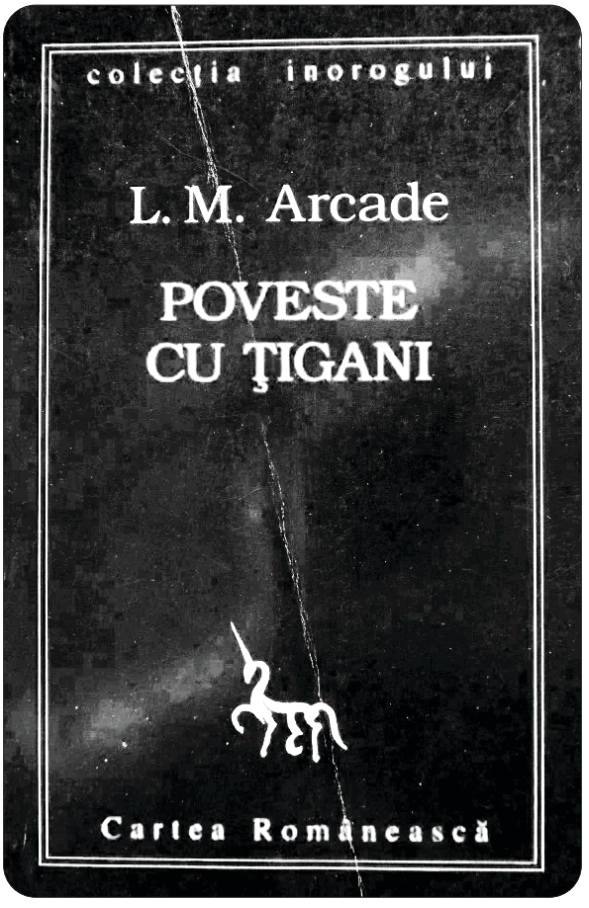

structureze în chip clasic. Stilurile și genurile se amestecă voios, ceea ce-i permite scriitoarei să introducă anumite motive – vrăjitoria, țiganii, ritualurile tradiționale – fără să prevină sau să caute tranziții și explicații.

În mod normal, când realitatea îți fuge de sub picioare, cuvântul îți sare în ajutor ca să fixeze măcar reprezentarea ei. Dar când nici cuvântul nu mai stă locului, ci se face interval, punte întreruptă, atunci indeterminarea apare ca salvatoare a spiritului liber. Ucigătoare de conformisme și comodități de lectură prin asociații neașteptate. *Poveste cu țigani* nu e doar o încântătoare ilustrație a vitalității și creativității limbii române, ci și un incitant experiment hipertextual, chiar dacă, în mod evident, autorul său nu l-a închipuit astfel. Nu există planuri, acțiuni, sau gânduri contradictorii, doar o stare terță, osmotică, firesc și simultan integratoare:

> Trebuie să spun că pe vremea aceea, țiganii deveniseră dușmanii noștri de moarte și chiar de dincolo de mormânt: arătări de negreață, năpârci pitite, strigoi la drumul mare. Toți cei prinși fuseseră tăiați în bucăți de Domnii Cavaleri și zvârliți într-un smârc. Era și un proverb:„ne-a rămas un sat ca un ou curățat". Cei ce scăpaseră întregi o tuliseră spre hotare, șatră după șatră, pe ulița satului. Căruțele lor large, încărcate de ciorchini cu capete tăciunii, de jafuri și altă prădăciuni, scârțâiseră a jale de cucuvele. Caii, și ei, nechezaseră cu urlet de fiară și-și zburliseră coamele ca pieptenii, gonind și gonind, și de bice, dar parcă și mai încă de o diavolească răzvrătire. Ochii negri se bulbucaseră în trecerea repede, urâți de ură, dinți dezveliți clănțăniseră țigănește ca pliscurile și clopoțeii. Unii strigaseră sudălmi rele, alții aruncaseră prin șanțuri ghioci otrăviți sau scuipaseră un fel de lapte de țigan care se împăienjenea îndată și usca iarba împrejur. Până și țigăncile în zdrențe murdare, dar împodobite după soiul lor cu aurării necurate, se ațineau crăcănate și de-a-npicioarele în toiul vârtejelor, ridicându-și o clipă puradeii până la capătul brațelor, ca să ne poată blestema și ei. (...) Când Domnii Cavaleri veniră ca în fiecare dimineață, țiganii căzuți muriseră, deși păreau vii, unii cu părul măciucă, alții cu ochii deschiși. Niște săteni spuseră crucindu-se că e bine, că satul e ca oul și alte proverbe. Dar cei mai mulți tăcură, cuprinși de-o presimțire. (pp.35-36)

Fiorul nerostitului pipăie neliniștitor granițele cunoscute ale expresiei. Limba ficțională sculptează realitatea. Sau poate invers, iar figura țiganului arcadian se poate institui în perpetuu atractor straniu.

Cert e că în această zonă securizantă, chiar dacă năucitoare, pactul ficțional dintre autor și cititor nu mai are noimă. Cel care citește încetează repede să se mai întrebe dacă pătrunde pe un tărâm al unei forme de restituiri istorice, al unei invenții pure, al unor mituri și ritualuri magice întrepătrunse. Nici măcar ideea de verosimil nu mai este pertinentă. A fost? Va fi? Ar fi putut să fie? Narațiunea se umple de sens, de sensuri diverse, din cuvântul care crește precum aluatul la dospit. Nu știi dacă mergi înainte sau înapoi, săgeata timpului se tocește în verb. „Nostalgia este singurul gest metafizic total", scria Vasile Lovinescu (1999) în *Mitul sfâșiat* (p.111). Nostalgie, reverie, vis... Semnificativă în proza lui Arcade, printre atâtea alte aluzii mitologice și invenții folclorice, e și forma tămăduitoare și incluzivă pe care o ia adânca înțelegere a celor văzute și nevăzute în cazul personajului principal, dascălul Antim, și anume somnul. Iară ochiu-nchis afară înăuntru se deșteaptă... Antim doarme lumea, doarme o anume alcătuire a acesteia, înainte de a se trezi în primăvara reînceputului, între cele două dimensiuni adăstând neclintită limba „torcătorului" Leonid Arcade.

Nici țiganul lui Leonid Arcade nu se supune vreunei grile reducționiste. Nici măcar realitatea nu-l cuprinde. Sau nu o singură realitate. Dar o literatură demnă de acest nume nu cultivă genealogii și filiații, ci rețele de intertexte și hipertexte, deschise sau inconștient activate, ceea ce modifică esențial și perspectiva asupra topologiei eu-lui.

Cu siguranță, o pistă fertilă de cercetare o poate deschide legarea acestor idei și concepte de

viziune morfodinamică a lui Ioan Petru Culianu, noțiune aparent oximoronică, prin care genialul gânditor încerca o integrare a logicii de structură fixă, de sistem stabil, cu temporalitatea, cu devenirea.

> În realitate, stabilitatea trebuie să fi fost întotdeauna o ficțiune, chiar și în Evul Mediu. Azi catolic, mâine eretic, azi eretic, mâine ars pe rug. Orice generație construiește o ficțiune pentru generația următoare (...). Iată așadar de ce imaginea lumii se schimbă treptat și de ce omul este o ființă care, într-o anumită măsură, își creează singur stabilitatea în conformitate cu anumite norme de subzistență.[16]

Pe aceeași linie, ce îl interesează mai cu seamă pe Leonid Arcade nu este conformitatea miturilor, poveștilor, tradițiilor evocate cu forma lor originară, arhetipală, ci metamorfoza, procesul de variație și diferențiere până la disjuncție a acestora, apoi recombinarea lor în noi tipare narative căci literatura *este* un mit, încă o dată întâlnindu-l pe Culianu. Mintea e liberă de determinisme istorice și biologice, dispune de o temporalitate proprie, care adesea intră în contradicție cu ceea ce numim "istorie" în mod obișnuit, și care nu e decât o dezvăluire parțială și subiectivă a interacțiunii unor sisteme de idei cu factualul, deplasabilă și modificabilă în funcție de percepția observatorului.

O mică melodie maliționsă, insidioasă, cu iz de magie și de nebunie primăvăratecă, o energie narativă antrenantă și reconfortantă, o scriitură fierăstruită dar fluidă, adesea brutală și eficace, dar și lirică sau neliniștitoare, o lume foarte colorată, destructivă și dionisiacă totodată, o poveste care seamănă dezordine, dar care e purtată de un curent subteran foarte puternic și coerent. Cititorul nu e niciodată în repaos și cu atât mai bine, nimeni nu se plânge, rătăcești în voie, nu mai știi pe unde s-o apuci, într-un cuvânt, te lași purtat. Este, probabil, cel mai frumos cadou pe care un scriitor îl poate oferi cititorilor săi – această dorință de a-l urma până la capăt, fără a pune prea multe întrebări, deși rămân, la urmă, o mulțime de nedumeriri, căci un adânc disconfort răzbate din acest ghem zburlit și pestriț. Ușurătatea aparentă a scriiturii acoperă o gravitate a ființei, iar Leonid Arcade se îndepărtează, lăsând cercul deschis... fractalic. ▪

[16] Ioan Petru Culianu, *Tozgrec*, Iași, Polirom, 2010, p. 84.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

J. Andres, J (2010) „On a conjecture about the fractal structure of language", in *Quant. Linguistics* 17(2):101-122.

Leonid Arcade, *Poveste cu țigani*, București, Albatros, 1991.

Noëlle Batt, „Dynamique littéraire et non-linéarité", in Cotte, P. *Langage et linéarité,* Lille, Presses Universitaires du Septentrion, 1999.

Jorge Luis Borges, *Aleph*, Iași, Polirom, 2011.

Alain Boutot, *L'invention des formes : chaos, catastrophes, fractales, structures dissipatives, attracteurs étranges*, Paris, Odile Jacob, 1993.

Cioran, *Cahiers 1957-1972*, Paris, Gallimard, 1997.

Ioan Petru Culianu, *Tozgrec*, Iași, Polirom, 2010.

Gilles Deleuze și Félix Guattari, *Mille plateaux*, Paris, Editions de Minuit, 1980.

Edmond Jabès, *Le livre des marges*, Fata Morgana, 1975.

Benoît Mandelbrot, *Objets fractals*, Paris, Flammarion, 1980.

Christian Vandendorpe, *Du papyrus à l'hypertexte*, Paris, La Découverte, 1999.

BOGDAN CREȚU
Academia Română, director al Institutului de Filologie „A. Philippide”, Iași;
Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași
Romanian Academy, Director of the “A. Philippide” Institute of Romanian Philology, Iași;
Faculty of Letters, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași
e-mail: bogdancretu1978@gmail.com

Emil Brumaru – poezia postumă

Abstract

Studiul analizează poezia postumă a lui Emil Brumaru. Unele texte sunt adevărate sinteze, bilanțuri ale unui univers poetic și ale unui mod clasicizat. Unghere, trenuri, oale cu smalțul ciobit, mâncare, legume – toate sunt aici, aranjate cu grijă pe rafturi. Cititorul știe că toate aceste obiecte de inventar provin de undeva, dintr-o tradiție îndelungată (cea a poeziei lui Brumaru) și transmit un mesaj orientat tematic. În ciuda repetitivității sale constitutive, poezia sa nu își pierde niciodată capacitatea de a surprinde. Scrisul este tema supremă a poeziei lui Emil Brumaru. Toate celelalte teme sunt corelate, condiționate de acest mediu de poezie. Numai aici trecutul și prezentul fac viitorul, adică moartea, suportabilă. Numai prin poezie este posibil paradisul, iluzia visului sau a memoriei devine mai concretă decât dezamăgirea imediatului.

Cuvinte-cheie: Emil Brumaru, poezie postumă, senzualitate, moarte, melancolie

The study comments the posthumous poetry of Emil Brumaru. Some texts are, more than consciously true, true syntheses, balance sheets of a poetic universe and of a classicized manner. Corners, trains, pots with chipped enamel, food, vegetables – everything is here, arranged neatly on the shelves. The reader knows that all these inventory objects come from somewhere, from a long-established tradition (that of Brumaru's poetry) and send a thematically oriented message. Despite its constitutive repetitiveness, his poetry never loses its capacity for unusualness. Writing is the super-theme of Emil Brumaru's poetry. All other themes are related to each other conditioned by this environment of poetry. Only here do the past and the present make the future bearable, that is, death. Only through poetry is heaven possible, the illusion of the dream or memory becomes more concrete than the disappointment of the immediate.

Keywords: Emil Brumaru, posthumous poetry, sensuality, death, melancholy

Pe vremea când era medic în Dolhasca, contemplând forma palpabilă a luminii și cartografiind raiul, Emil Brumaru își pansa singurătatea și mai ales își vindeca pauzele de scris, când poezia nu se mai așeza de la sine pe hârtie, compunând splendide epistole. Apoi, după *Ruina unui samovar* (1983) au urmat 15 ani fără nici o carte publicată. Știindu-i ritmul, a fost, probabil, o etapă neagră, depresivă. Oricât de prolific ar părea (și chiar este!), nu e deloc un poet scutit de crize de inspirație (e tema principală a corespondenței

sale). După volumul care a spart blocajul, *Dintr-o scorbură de morcov* (1998), a venit însă un extraordinar interval prelungit de creație. Ultimele decenii i-au fost pline de poezie. Seria de Opere de la Polirom stă mărturie, titlurile cărților originale s-au înnodat fericit. În plus, volumul al cincilea de Opere (2015) cuprindea poeme inedite cât pentru trei-patru cărți de sine stătătoare. Era primul semn că debitul său nu mai încăpea în obișnuitele plachete; în timp ce de ani buni cărțile de poezie se tot subțiază, ale lui Emil Brumaru deveneau tot mai opulente. Rolul scrisorilor din Dolhasca fusese luat chiar de poezie. Autorul ajunsese la un nivel de profesionist al poeziei, așa acum visa în tinerețe: scrisul zilnic împins până la reflex, devenit rutină, mutat la nivel organic. După aceea, poetul a folosit contul de *facebook* ca pe un atelier. Acolo posta aproape zilnic texte calde, asupra cărora revenea ulterior. Așa se face că în ultimii trei ani de viață, după *Amintiri din rai* (2016), a scris enorm, sute și sute de poeme. Cine va pune unul lângă altul cărțile sale va putea constata că Emil Brumaru este unul dintre cei mai fecunzi poeți români, alături de Tudor Arghezi. După cum se va putea constata parcurgând volumele VI și VII de Opere, apărute în 2020 la Polirom, care adună opera postumă, nu și-a pierdut tonusul până la final.

E ultima etapă, distinctă, din opera sa. Poezia aceasta de crepuscul nu pare să cunoască timpul prezent: are, cel mai adesea, trecut, întorcându-se elegic înspre lumea mirifică a copilăriei ori a maturității virile și mai are un soi de viitor iluzoriu, improbabil, care mai degrabă neliniștește decât pansează angoasele. Poetul scrie elegii, feerii, basme, rugăciuni, imaginarul fiind cel binecunoscut. Nu lipsesc poemele erotice, într-o tonalitate mai îmblânzită, după cum nu lipsesc nici confesiunile directe. Întru totul, e aici opera din păcate postumă a unui mare poet care a trăit pentru poezie și s-a aflat *at his best* până în ultima clipă.

O mare parte dintre aceste texte sunt elegii, litanii salvate ludic sau infuzate melancolic de imagini baroce ale universului domestic. În esență, chiar și în poemele ludice, în scenariile solare sau intens intime se insinuează o tristețe care e a celui care a fost atins de răsuflarea pestilențială a morții. Jocul e încordat, dar demn, pentru că lupta e inegală: pe de o parte – întunericul, golul, uitarea; pe de alta – grația, frumusețea, provizoratul simțurilor. Peste toate – poezia. Poezia care pune în dialog câteva teme mari, ale neliniștii celui care știe, dar care nu acceptă. Încerc, în cele ce urmează, din motive de ordonare a unei opere ample în sine, cum e cea postumă a lui Emil Brumaru, o etalare și o comentare a acestora.

Moartea nu înspăimântă în sine, nu e primită (doar) cu groază, ci este întâmpinată cu stupoare. Robit simțurilor, bucurându-se frenetic de tot ceea ce îi oferă viața, poetul are candoarea de a percepe că absurdul morții stă nu în amenințarea cu necunoscutul, ci tocmai în îndepărtarea de cunoscut. Moartea înseamnă abolirea lumii vizibile, infinită în alcătuirea ei, înseamnă ștergerea memoriei, imposibilitatea sentimentelor, anihilarea senzorialității. Moartea e brutală tocmai pentru că întrerupe frumusețea inepuizabilă a lumii *acesteia*. Iluzia unui rai dincolo de moarte nu consolează, pentru că Emil Brumaru are capacitatea percepției raiului de aici. Toată poezia sa este o descriere a acestui paradis terestru, hedonist. Perfecțiunea nu e de așteptat ca o recompensă într-un *dincolo* incert, ci trebuie sesizată, degustată pe îndelete aici și acum. Miracolul nu vine ca o bruscare pe verticală, transcendentă a lumii vizibile, ci e o facultate exersată a percepției, a privirii poetice de a imagina realitatea, surprinzându-i articulațiile intime. Condiția este ingenuitatea, candoarea, posibilitatea de a arunca asupra realității o privire neîncercănată, lipsită de prejudecăți, de așteptări, de convingeri inflexibile:

> În fiecare amănunt e o minune
> Și-i o poveste, doar s-asculți ce-ți spune,
> Să-ți pui urechea lângă mirosul de floare,
> Nici o petală nu-i la întâmplare
> Ci-și are locul ei prezis anume:
> O presimțire-a miezului orice parfum e!

BOGDAN CREȚU

Lumea de aici e suficientă, este, de fapt, infinită. Paradisul există și e la îndemână, trebuie doar conștientizat prin intermediul unei infantilizări a perspectivei. Prin urmare, moartea e hidoasă și lipsită de nuanțe, ea nu promite ceva mai bun, mai pur, ci retează accesul la singurul rai sigur. Nu teama, ci nedreptatea resimțită prin existența morții așază în silogism toate temele poeziei de senectute a lui Emil Brumaru: bătrânețea, ca anticameră a morții; copilăria, nu doar ca vârstă paradisiacă, ci și ca permanentă stare poetică; erotismul ca verificare a vitalității; fiorul religios, nevoia de angelic, ca semn al siguranței că între aici și dincolo există ceva; imboldul civic care e o căutare nostalgică a originilor în Basarabia năpăstuită; feeriile și basmele domestic-paradisiace sau shakespeariene; și, în fine, catalogul de lecturi și de coșmaruri, pulsul diurn și nocturn.

Una dintre aceste teme este *bătrânețea, ca estomparea a senzualității*. Simțindu-se, autoironic, dar și împăcat cu sine, „fost Poet ce-a devenit Paiață", autorul nu se ascunde în amintire, dar caută să-și camufleze vârsta prin poezie. Dacă trupul s-a năruit, versurile și-au păstrat vigoarea. Și, odată cu ele, și simțurile. Oricum, poetul nu uită că numai prin poezie poate muta în derizoriu condiția sa ultimă, de „veteran" (e sursa etimologică a cuvântului „bătrân"!). Acesta e punctul fix din care sunt contemplate și recuperate prin amintire toate: copilăria, virilitatea, frenezia simțurilor, ca și ezitarea lor. Prin memorie și scris (care e tot o formă a memoriei), prezentul șubred (bătrânețea) și viitorul amenințător (moartea) nu sunt hidoase, ci o altă față a medaliei, un preț plătit pentru splendoarea copilăriei. În mare măsură, poezia din etapa ultimă a lui Emil Brumaru e un mare imn închinat copilăriei: dacă nu mereu direct, atunci prin preluarea, apoi continuarea, întreținerea candorii:

Dă-mi, Doamne, sufletul de altădată
Și lasă-mă să fiu copil încă o dată
Și să-mi miroase a magiun și-a mamă
Care mă strigă, să mănânc mă cheamă...

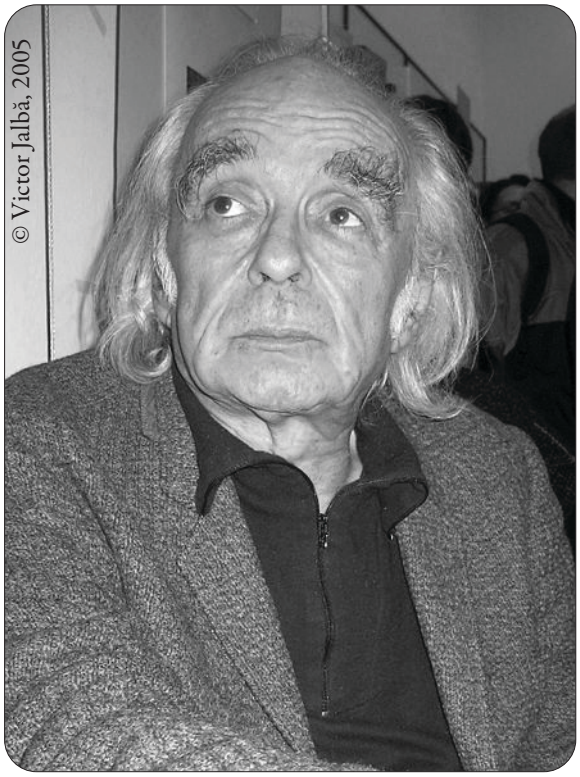
© Victor Jalbă, 2005

Doar cu sufletul acela de copil paradisul e vizibil, minunile nu mai șochează, ci se instaurează într-un regim al normalității, îngerii devin prezențe palpabile, Maica Domnului iese din icoane, basmele, feeriile, idilele ies din cărți și își întind contururile până în imediatul sordid, trecutul devine totuna cu prezentul și ecranează viitorul. Acesta e silogismul poeziei lui Emil Brumaru!

Condiția, Big Bang-ul ei este *recuperarea candorii*. Prin candoare, copilăria se eternizează, devine stare de spirit, gândirea magică face totul posibil, contopește imaginarul și contingentul sordid, angelicul și sexualitatea frenetică, bucuria de a trăi și spaima de moarte. Declicul e însă recuperarea copilăriei la bătrânețe, adică intrarea în sarea creativă:

Cum cade cubul dulce-ntr-o cafea amară
Așa-i copilăria mea de-odinioară
Simțită-n trupul de acum, uscat, bătrân.
Și nu mai pot decât să mi-o îngân
Ca pe o rugăciune spusă doar în gând
Despre ce-am fost, despre ce sînt...

Lumea copilăriei nu este, deci, doar o etapă uitată, o insulă a trecutului, un refugiu cald, ci o sursă permanentă de inspirație, rezervorul nesecat al poeziei. Acolo e originea tuturor motivelor poeziei lui Emil Brumaru, a recuzitei sale, a tensiunii erotice care mută realitatea din contur. Privit de acolo, din copilărie, universul domestic e fabulos, baroc, gesturile nevinovate sunt percepute ca miraculoase, senzualitatea e debordantă tocmai pentru că, prejudecățile lipsind, totul se tensionează, totul e posibil, suspansul poate fi provocat și de cele mai anodine detalii, iar erotismul nu este savant, nici tendențios, libidinos-compulsiv, ci încă pur, pentru că nu intră într-o schemă morală. Copilăria e încă vârsta amoralității și toată poezia lui Brumaru caută să recupereze această stare de „dincolo de bine și de rău".

Unele texte sunt, mai mult ca sigur conștient, adevărate sinteze, bilanțuri ale unui univers poetic și ale unei maniere clasicizate. Cantoane, trenuri, oale cu smalțul ciobit, mâncăruri, vegetalul – totul e aici, dispus ordonat pe etajere. Cititorul știe că toate aceste obiecte de inventar vin de undeva, dintr-o tradiție demult constituită (cea a poeziei lui Brumaru) și transmit un mesaj orientat tematic. Cu toată repetitivitatea ei constitutivă, poezia sa nu își pierde însă niciodată capacitatea de insolitare:

Am locuit cândva într-un canton,
Mama avea o fustă de molton
Și o bluziță ce mereu se descheia.
Trenul regal ca fulgerul trecea.
Făceam colibe verzi din ramuri rupte,
Pe-un primus clocotea compot de fructe,
Ciorbe și supe-n oale mari, cu zmalț.
Și căutam șiret să mă înalț
Până la sânii mamei, să-i alint,
Ci-abia puteam în palme să îi prind
Și uneori o-mbrățișam gelos
Când se fălea cu fundul ei frumos,
Iar ea râdea la mine într-un fel
Uimit și îmi zicea că-s bărbățel
Și mă bătea c-un fir de pătrunjel
Și mă certa duios și monoton...

Am locuit cândva într-un canton...

E multă tandrețe în astfel de proiecții Sigur, nu poate fi evitată întrebarea dacă erotizarea imaginii mamei (insistentă în această etapă finală) e o percepție infantilă, care despică lumea copilăriei și o împinge în pubertate sau adolescență ori e un ingredient adăugat de memoria adultului? Intuiția mea e că a doua versiune este cea plauzibilă: între timp, privirea s-a erotizat și percepe bruiaje ale candorii care nu se resimțeau atunci. Deși, trebuie spus apăsat, *nu există un conflict deschis între candoare și erotism!*

Și aparițiile marianice sunt, în poezia lui Emil Brumaru, prilej de erotizare. Nu e însă vorba de un erotism represiv, care vandalizează un simbol al curățeniei. Reprezentările nu sunt iconoclaste decât la o primă vedere: ipostaza Sfintei Fecioare alăptând, imaginea cât se poate de concretă a sânului alb, străbătut de vinișoare albastre sunt, toate, scene dintr-un scenariu al purității, abundent reprezentat sub forma motivului *Madonna Lactans*, care provine din perioada protocreștină (prima imagine a Fecioarei Maria, din secolul al II-lea d.Hr., din Catacombele Priscilei din Roma, o înfățișează în această ipostază), proliferând în Evul Mediu, stilizat în Renaștere în tablourile unor Botticelli sau Leonardo da Vinci, ulterior în pânze ale unor Hieronymus Bosch, Albert Dürer sau Rembrandt. Peste tot, sânul Sfintei Fecioare e nutritiv, nu obiect al dorinței erotice. În primă instanță, așa rămâne și în poezia lui Emil Brumaru, deși e dificil pentru un cititor care i-a parcurs poemele dezinhibate să nu fie suspicios:

Îmi străjuiești fiece pas, Fecioară!
Sânii tăi mari la început mă alăptară,
Deși ți-era rușine să-i ții albi și goi,
Cu vinișoare-albastre și deodată amândoi,
Căci nu mă săturam numai cu unul,
Ci ți-i sugeam până la sânge ca tăunul
Și nu vroiam decât la Tine-n brațe
Calde și moi și pline de dulceață
Și dacă mă lăsai o clipă te strigam
Deși de-acum eram un băietan
Și te-nroșeai și te fereai de mine
Plină de-o tainică și grea rușine

Pe care numai Sfântul Duh o înțelege
Și ne lăsa-mpreună-n orice fărdelege...

Poemul e scris din perspectivă hristică, dar amestecă subtil liniile: copilăria nivelează, ca și maternitatea. Se creează astfel o suprapunere între silueta mamei din copilărie și cea a Fecioarei Maria, ambele dând naștere și hrănind viața, protejând, suferind. Sunt imagini ale feminității esențializate, nu desene sau proiecții prefabricate. De aici, și erotizarea lor diafană în efigie. Nici momentul conceperii lui Iisus nu e lipsit de echivoc. Tensiunea așteptării Sfântului Duh are ceva erotic, dar scena e încărcată de puritate:

Tandră Fecioară, Fragedă Marie,
Mi te închipui așteptând într-o chilie,
Cu ochii ațintiți către văzduh,
Să se pogoare pe fereastră Sfântul Duh.
Ești doar cu o cămașă îmbrăcată,
Lungă și albă, fără nicio pată
De sânge femeiesc. Tu, Preacurată
Și pe pământ și-n ceruri Adorată,
Și îți asculți bătaia caldei inemi
Ca pe un cântec ce nu-l știe nimeni
Ci numai tu îl înțelegi, rămasă grea
De taina ce te-nvăluie în ea...

Totul e închipuire a poetului, tabloul prinde în instantaneu o taină esențială a dogmei creștine, aceea legată de conceperea Mântuitorului. Cu toată lascivitatea, imaginea nu iese din standardul ei, Fecioara rămâne imaculată în pofida faptului că poate stârni dorințe cât se poate de laice. Religiosul se amestecă aici cu senzualitatea, fără bravură decorativă. Sensul spiritual al atitudinii e întețit de reflexele senzuale, nu sabotat.

În același demers, *îngerii* invadează poezia acestei etape finale a lui Emil Brumaru. Textele denotă o încredere naivă, neînscenată, în prezența lor concretă. Îngerii nu sunt făpturi cerești, evanescente, păzitori ai celor sfinte, ci ființe în carne, fulgi și oase care adună la un loc întreaga tipologie brumariană: copii mofluzi, comițând gesturi naive, înduioșătoare, jucându-se cu cele sfinte, adolescenți grăbiți, stângaci, descoperindu-se altfel în prezența unei femei, pofticioși și chiar avizi atunci când aura le e tulburată de *sex appeal*-ul vreunei frumoase, melancolici care s-au rătăcit de turma lor, exilați din rai, plictisiți, dedați, în genere, tuturor bucuriilor și tristețurilor de pe pământ. Capabili de dulci metehne, preluând din solidaritate încercările omenești, ei reușesc să extragă erotismul dintre păcate, recuperându-l într-o zonă a simplității de dinainte de căderea în lume:

Când îngerii foiau fără să-i vadă
Nimeni și se hrăneau cu marmeladă
Și cu alviță și susan și cu halva
Și-apoi dormeau ne-ntorși pe-o canapea
Cu arcuri moi și îmbrăcată în velur,
Nestânjeniți de fluturii din jur
Care intrau cu droaia pe ferestre
Și-i gâdilau la talpă cu miresme,
Atunci și tu, mai albă, te-alungeai
Alăturea de ei și îi iubeai
Cu coapsele și sânii ce-i aveai
Și-s dăruiți de Dumnezeu ție anume
Spre-a nu fi singuri îngerii pe lume...

Faptele sunt ceea ce sunt, nu ceea ce înțelegem noi din ele; se insinuează, prin intermediul îngerilor, o lume de dinainte de izgonirea din paradis, în care nu există conștiința păcatului. Este, de fapt, aceeași viziune ca aceea a copilăriei. Poezia poate reinstaura nevinovăția, naturalețea nemaculată a lucrurilor, a faptelor. Altfel, o întreagă umanitate e tandru reprezentată prin intermediul îngerilor. Ei sunt, de fapt, *alter ego*-uri, spectre ale unei singurătăți pe care o colorează și o veghează. De cele mai multe ori, încrederea pe care o manifestă e semnul ingenuității, la fel cum și familiaritatea lor, *lipsa de morgă angelică* e simptomul unei candori necorupte de experiența lumească.

Am mai scris: Emil Brumaru este cel mai senzorial poet român! Totul există în poezia sa ca efect al supradimensionării simțurilor, nu ca obiect al contemplării; nu există un real de care

privirea poetică ia act și pe care îl estetizează meșteșugărește, ci o percepție dementă, hiperexcitată, care transformă tot ce atinge în poezie. *Erotismul este, în poezia lui Emil Brumaru, suma tuturor simțurilor* (să ne amintim: Brillat Savarin, atât de familiar și consangvin autorului *Detectivului Arthur*, socotea că ar trebui acceptat în nomenclator și un al șaselea simț, pe care îl numea „simțul genitor sau iubirea fizică" și care ar năpădi „organele celorlalte simțuri"), răspândit când difuz, când imperativ printre toate celelalte experiențe, deturnându-le de la orientarea lor inițială sau îmbogățindu-le, dându-le o intensitate aparte și chiar condiționându-le. E un truism că în poezia lui Brumaru obiectele sunt erotizate, dar un truism e o sursă a certitudinii. De data aceasta, fiind vorba de o poezie de final, trebuie spus că erotizarea nu se petrece doar ca efect al proximității, al contemplării unui trup. Ea nu mai presupune prezența, ci vizează și anamneza. Reflexele au rămas, ochiul decupează liniile și formele erotice ale realității, obsesia feminității, cultul ei, când falic-păgân, când diafan, persistă, dar tonul îl dă reîntoarcerea la imaginile unei virilități apuse. Bătrânețea e resimțită ca estompare a virilității, ceea ce obligă la o recalibrare a resurselor. De aceea, erotismul e, în aceste texte, încărcat de melancolie. Îndrăznelile sunt cel mai adesea proiecții iluzorii sau reconstituiri imaginare. De fapt, mai toată poezia erotică a lui Emil Brumaru stă sub semnul provizoratului, e mai degrabă himerică decât concretă. Bătrânețea e o stare de spirit pe care poetul o refuză pentru că poezia sa e o sinteză senzorială, simțurile au rămas vigilente, dorința persistă:

Ți-am tot ieșit în cale. Nu mă vezi.
Atunci am început să-ți duc dovezi
Că-mi place părul tău, privirea ta,
Dar te-ai uitat la mine disprețuitoare, rea,
Ca la un zid pe care nu e scris nimic,
Fără să-mi simți iubirea-n tiriflic.
Erai prea tânără? Eram eu prea bătrân
Și-n suflet doar cu amintirea orbitorului tău sân?

Pentru a evita încărcarea melancolică a acestor poeme, aspectul lor retrospectiv, poetul fuge fie în ludic, cultivând cântecul de lume, chiuitura, naivitățile înscenate (ca în *Constatările de hobbit*), fie, la capătul opus, imnul, adorația pastelată, care șterge contururile ferme și mută carnalul în lilial. Imaginația nu mai are nevoie decât de sugestie, de presimțirea unei posibilități, oricât de vagi: „Iubesc femei pe care nici nu le-am văzut". Ceea ce caută acum e, de fapt, amintirea vagă, provenind nu din experiența directă, ci dintr-un fel de atavism psihologic, a paradisului pierdut, în care sexualitatea era încă pură, nesupravegheată de canoane. Multe dintre aceste poeme sunt, în pofida îndrăznelii lor, imnuri pioase, în care femeia e obiect de cult, al adorației cvasi-religioase:

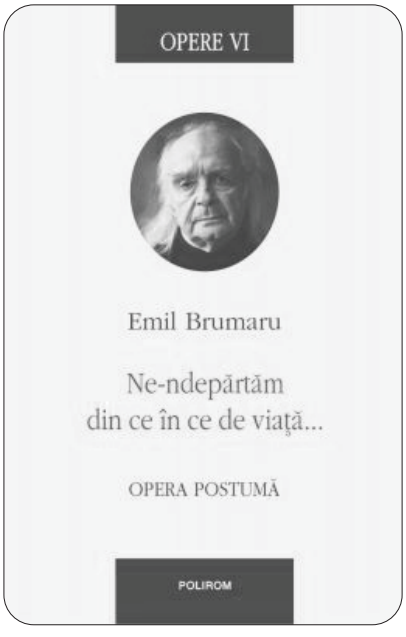

Ce umeri și rotunzi aveai și plini!
Îți vine să îngenuchezi și să te-nchini
Și să săruți, nemaiținând măsura,
Acolo unde îți ajunge, arsă, gura.

De multe ori, imaginația fixează scenariul erotic în cadre perfect idilice, paradisiace. Așa se

explică abundența basmelor și feeriilor pe care poetul le scrie, alcătuind o lume mirifică, nevinovată, de dinainte de păcat, cu zâne îndrăznețe, zurlii și zmei potenți, cu personaje shakespeariene evadând din cărți și amestecându-se într-o lume de dinainte de începuturi, într-o poveste fără sfârșit. E în aceste versuri un amestec delicios de copilărie și de senzualitate, de frenezie a simțurilor și de melancolie, de înjurătură și de rugăciune, de joc și de solemnitate. Deloc întâmplător, Emil Brumaru rescrie parcă la nesfârșit aceste scenarii, în variante multiple, intuind că e o lume inepuizabilă. Sub observația avidă și aprobatoare a poetului, zânele, ielele, copilele, îngerii, spiridușii shakespearieni, regina Mab comit gesturi ambigue, și copilărești, și lubrice, și naive, și tendențioase:

Regina Mab cădea, foarte cochetă,
Cu fundu-n sus în propria-i poșetă,
Când căuta un ruj, un fard sau o pastilă
Pe care-o înghițea în mare silă
Să nu rămână din greșeală grea.
Ce fulgul meu, ce argintie pana mea!

Marcarea prezenței poetice e o sursă de ludic. Registrul unor astfel de convenții fermecătoare este echivoc, mereu echivoc, ceea ce le și oferă posibilitatea reduplicării. Sunt versiuni ale aceluiași basm fără sfârșit, scris de un bătrân mai mult melancolic decât lubric, care nu și-a uitat uimirile infantile, capabil să retrăiască în imaginație sau în amintire (tot aia), la aceeași intensitate, și lumea magică a copilăriei, în care totul e posibil și totul e nevinovat, și vârsta hiper-hormonală a iubirii care șterge constrângerile morale. În poezia lui Emil Brumaru zânele, zmeii învârtoșați, Feți-Frumoșii apatici, îngerii, nimfetele, pițipoancele, femeile insinuante ca un *peșrev*, Maica Domnului și Dumnezeu însuși sunt parte din aceeași poveste. Asta pentru că ea descrie, în mii de ipostaze, paradisul, fie el pierdut, fie regăsit, dar niciodată dogmatic.

Scrisul este supratema poeziei lui Emil Brumaru. Toate celelalte teme se leagă între ele condiționate de mediul amniotic al poeziei. Numai aici trecutul și prezentul fac suportabil viitorul, adică moartea. Numai prin poezie raiul este posibil, iluzia visului sau a amintirii devine mai concretă decât deziluzia imediatului. „Scriu ca să uit că mor încetul cu încetul" – este versul emblematic, care dă măsura rolului esențial al poeziei. A scrie e o amânare a morții, dejucare a bătrâneții ca *pressing* agresiv. Din câte se poate observa, comentând una sau alta dintre temele ultimei etape din poezia lui Emil Brumaru, am fost nevoit să revin în buclă la celelalte; asta pentru că ele se condiționează reciproc. Pentru Emil Brumaru moartea nu e decât negare a totului: bucuria simțurilor, splendoarea lumii, frumusețea lucrurilor mici, iubirea, senzualitatea, erotismul, literatura, scrisul. Dacă nu o poate păcăli, omul o poate relativiza spiritual prin scris sau prin credință. Mai aproape de preocupările autorului e, firește, poezia, față de care are un devotament cvasi-religios. A trăi înseamnă mai mult decât a experimenta senzații și sentimente, înseamnă mai ales a le fixa atemporal. Altfel spus, a le asigura continuitatea, perenitatea. Cum altfel decât prin scris?

Mi-e frică. Dacă mor și nu mai scriu
Ce am mai blând în mine și mai viu,
Mai fericit – copilăria mea,
Târâm ascuns ca după o perdea
Trasă în jos, pân' la pământ, de-o zână rea?

Scrisul se opune morții; scriem pentru că murim și nu ne împăcăm cu asta; scriem împotriva morții; scriem ca să lăsăm mărturie că moartea nu e totul, că bucuria și frumusețea nu sunt trecătoare; scriem pentru a opune gratuitatea frumuseții siguranței cinice a morții. Aceasta mi se pare, pe scurt, lecția poeziei lui Emil Brumaru.

Cine ar putea spune că poetul nu a câștigat în această confruntare?

Poezia ultimilor ani ai lui Emil Brumaru e o operă în sine! Cu vârfurile ei incontestabile și cu formele ei de relief plat, ea fixează locul unui adevărat poet „major" printre canonici. ▪

PAUL CERNAT
Universitatea din București, Facultatea de Litere;
Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu", Academia Română
University of Bucharest, Faculty of Letters;
"G. Călinescu" Institute for Literary History and Theory, Romanian Academy
e-mail: cernatpaul@gmail.com

Note
în jurul lui Caragiale

Abstract

Eseul de față își propune să abordeze, din unghiuri insolite sau insuficient explorate, o serie de elemente ale biografiei și operei lui I. L. Caragiale, cu deschideri către alte figuri importante ale literaturii și culturii române, dar și cu potențial pentru eventuale investigații critice și istorico-literare mai ample. Aflate la granița dintre realitatea documentară și ficțiune, unele dintre ele au ceva din „senzaționalul" exploatat de marele dramaturg în opera sa.

Cuvinte-cheie: Caragiale, senzațional, ironie, biografic, similitudini

This essay aims to propose some new insigth about the biography and work of I. L. Caragiale, with openings toward other important figures of the Romanian literature and culture of the late 19th century and of the early 20th century (Take Ionescu, Dimitrie Gusti, Tudor Arghezi). We also discuss some biographical and literary aspects which are more or less known. On the border of the reality and fiction, some of them they had some of the "sensational" exploited by the author in his short stories and playwrigths.

Keywords: Caragiale, sensational, irony, biographic, similarities

Ziua de naștere a lui I.L. Caragiale coincide cu o altă zi de naștere care n-ar trebui să treacă neobservată: a lui Eliazar Lotar Theodorescu (30 ianuarie 1905, Paris – 10 mai 1969, Paris), întâiul născut al lui Arghezi, devenit suprarealist parizian și vedetă mondială a fotografiei de artă sub numele Eli Lotar. Arghezi e al nostru, Eli Lotar – al lumii. La Paris, toate mediile artistice îl cunosc pe Eli și aproape nimeni pe Arghezi, iar la noi – viceversa. Dar cât se știe oare despre faza „cosmopolită" din tinerețea încă nerăspopitului Arghezi, după ce el și profesoara de științe naturale Constanța Zissu (poetă boemă și feministă, între altele) l-au avut pe Lotar la Paris, cvasi-clandestin? Dar despre stagiile argheziene din Franța,

* Lucrare realizată în cadrul Proiectului *Prezervarea și valorificarea patrimoniului literar românesc folosind soluții digitale inteligente pentru extragerea și sistematizarea de cunoștințe* (INTELLIT), PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/Nr. 54PCCDI/2018.

Elveția și Italia, dinaintea revenirii în țară? Destul de puțin...[1].

Scrisorile din 1924 ale junelui Eliazar Theodorescu către amicul Dinu Mereuță[2], elev la liceul Louis Le Grand din capitala Franței, seamănă șocant, în anumite privințe, cu scrisorile tânărului Mateiu Caragiale către N. A. Boicescu. Aceeași vervă deșucheată debordantă, aceeași ambiție de „a ajunge" și de a se emancipa de sub tutela paternă. Amândoi fiii, naturali la origine, recunoscuți ulterior, au un complex psihanalitic față de tații lor, pe care totuși îi continuă, ca artiști, în cheie polemică. Ambii au avut un oarecare „comerț" cu escrocul-mecena Bogdan-Pitești. În cele din urmă, Caragiale s-a exilat la Berlin, în vreme ce gospodărosul Arghezi s-a întors „la brazdă", în România. Și Caragiale senior venea dintr-o familie cu statut marital incert (părinții săi nu erau căsătoriți legal; tatăl Luca fusese căsătorit cu o actriță, Caliopi, de care nu a divorțat niciodată), iar Ion N. Theodorescu, fiul servitoarei secuie germanizate Rozalia Ergezy, a avut o relație proastă cu tatăl propriu, care l-a făcut să fugă, încă adolescent, de-acasă (primul poem, publicat la 16 ani într-o revistă a lui Macedonski – Liga ortodoxă, îi e dedicat). Pentru „Elly", care locuia, după 1916, cu Arghezi (care-și asumase creșterea lui, după divorțul de Constanța) și mama vitregă Paraschiva, durerile gestației acesteia cu Mitzura din noiembrie 1924 au fost picătura care a umplut paharul și i-a precipitat fuga definitivă la Paris (unde se și născuse, în 1905), după peripeții desprinse parcă dintr-un film picaresc. Într-o epistolă inclusă în volumul din 2019, familia Arghezi e prinsă într-o mică piesă de teatru caragialiano-ionesciană, teribilă.

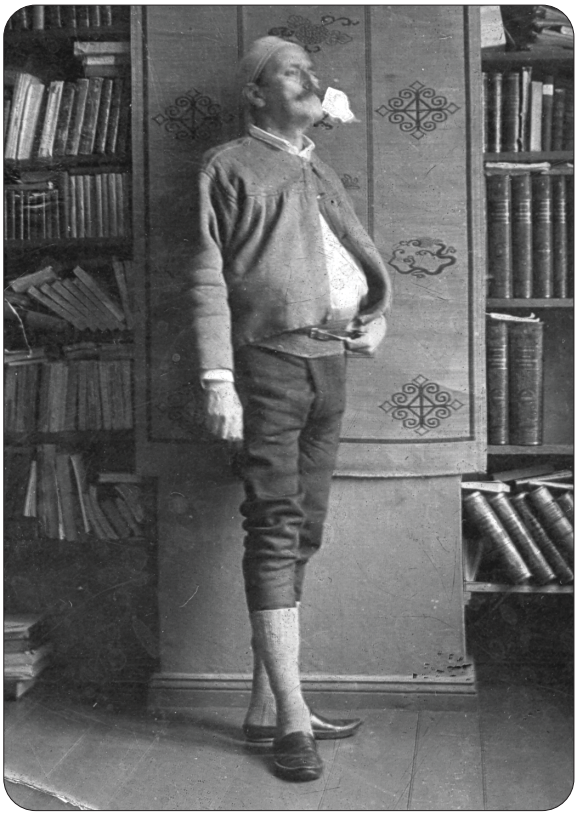

Caragiale, în costum albanez, Belin, 1909

Asemănările de familie pot fi împinse până departe.

Caragiale-bătrânul îl tachina cu sadism pe aristocratul închipuit Mateiu, amintindu-i că amândoi au capul teșit de tăvile cu plăcinte duse de strămoșii lor la Stambul; toată viața, fiul său cel mare îl va acuza că l-a dezmoștenit. La rîndul lui, cînd Elly a împlinit 18 ani, Arghezi i-a spus că n-are bani să-i dea pentru studii în străinătate, dar îi face cadou o mașină de tuns & bărbierit pentru nevoi proprii și, la nevoie, pentru a câștiga un ban ca bărbier & frizer.[3]

Până la urmă, atât Caragiale, cât și Arghezi le-au lăsat întâilor născuți, ca moștenire, „un nume adunat pe-o carte" și, mai ales, un temperament de (mare) artist în răspăr.

*

Similitudinile gândirii politice (sau satirico-literare?) a lui Caragiale cu cea a lui Take Ionescu – în al cărui nou partid a și intrat, după răscoala de la 1907 – te pun pe gânduri. Primul text publicistic al lui Caragiale (*Cronica fantastică*, apărută în

[1] Referințe utile în *Arghezi necunoscut. Zbuciumul vieții și zidirea operei* de Pavel Țugui, Editura Vestala, București, 1998, pp. 32-48. De asemenea, în Mirel Anghel, *Viața lui Tudor Arghezi*, Editura Pro Universitaria, București, 2012.
[2] Eli Lotar, *Scrisori/Lettres 1924-1926*, pref. Damarice Amao, trad. Virgil Tănase, Editura MNLR, București, 2019.
[3] Vlaicu Bârna, *Revolta blândului Eliazar*, în vol. *Între Capșa și Corso*, ed. a III-a adăugită, pref. Z. Ornea, notă asupra ediției de Nicolae Bârna, Editura Polirom, Iași, p.p. 304-305.

1874 în „Ghimpele") e o utopie SF plasată în orașul Tâmpitopole din anul 3874. În 1875 (la doar 17 ani), sub semnătura Demetriu G. Ionnescu, viitorul om politic Take Ionescu publica în antijunimista „Revistă a junimei", utopia SF *Spiritele anului 3000 (impresiuni de călătorie)*. Ideile despre revoluție ale ghidului său Aru, care-l însoțește în lumea viitorului, seamănă aproape la indigo cu cele ale conului Leonida („Cum să fie revoluție când sunt ai noștri la putere?"):

„Revoluția nu poate fi pre state; nu se face de cît în instituțiuni, în Congres; cel pucin, așa înțeleg eu uă revoluție. Cît despre răscoale, nu mai esistă, de âînd nu mai sunt guverne să le facă".

Încă o coincidență: și Caragiale, și Take Ionescu erau, mai mult sau mai puțin, ploieșteni (primul – prin adopție, al doilea – prin naștere)... Traseul lor comun e la fel de pasionant ca traseul montan dintre cabanele Diham și Mălăiești amenajat de Take Ionescu (montaniard pasionat) în munții Bucegi.

*

Geo Bogza avea mai multe motive decât bănuia chiar el să ia, polemic, urma lui Caragiale întru reabilitarea Mizilului. Conform unor cercetări ale mizileanului Ion Nistor (v. „Almanah cultural 2009" editat de asociația culturală „Agatha Grigorescu-Bacovia" din localitate) primarul interbelic al urbei, Spirea V. Anastasiu, a descoperit în arhivele mizilene un material nesemnat: *Expresul din Mizil și Ciurda literară*, cuprinzînd cuplete scrise de Caragiale, Grigore Tocilescu, George Ranetti, Matei Eminescu și ex-primarul Leonida Condeescu. Se pare că era vorba de un proiect de revistă satirică în onoarea opririi expresului București-Breslau în gara Mizil (textul se află la Biblioteca Muzeului de istorie din Ploiești). Despre „Ciurda literară", denumire dată de Caragiale revistei, relatează și mizileanca Agatha Grigorescu-Bacovia. Protagonist al „ciurdei", pe care nici o ediție Caragiale n-o consemnează, ar fi fost chiar tatăl Agathei, negustorul local și producătorul viticol Șerban Grigorescu, furnizor de vinuri pt. nenea Iancu:

„Sora lui Leonida Condeescu ținea în căsătorie pe fratele lui Mihai Eminescu (căpitanul Matei Eminescu), care avea garnizoana la Mizil. Acesta era prieten cu Caragiale... răsfățatul boierimii din Mizil, deși a ironizat acest Mizil. Din inițiativa lui apăruse, prin 1898, o revistă botezată de Caragiale „Ciurda literară". Gr. Tocilescu, George Ranetti, Ion Brezeanu (actorul Iancu Brezeanu, mare băutor de vinuri, n.m.) și Caragiale făceau parte din conducerea revistei, fiind și colaboratori. (...) Împreună cu Leonida Condeescu se ducea și tata la ședințele revistei, care se tipărea la Fefelei, locul de naștere al lui Gr. Tocilescu, unde era moșia lui Vasile Mareș, cu care Tocilescu era cumnat. Acolo, la Fefelei, era foarte răsfățat Caragiale, ca și Matei Eminescu. Scria și tata mici fabule pentru fetițele lui (Matei Eminescu), cum se exprima el. Însoțit de Leonida, Caragiale venea la tata deseori. Am spus că le servea vinul cel mai vechi de care Caragiale era mare amator. După cîte știu, se aproviziona din vinul de la via tatii, pe cînd era patronul restaurantului din gara Buzău..."[4]

În reportajul (cu potențial ficțional) *Haimanale-Ploiești-Mizil* de Ștefan Bănulescu e citată o nepoată a lui Condeescu, Ecaterina E(minescu). din București, care atestă că Leonida și Caragiale s-ar fi cunoscut pe „calea vinului" (Baco-via...) la restaurantul gării din Buzău. Iar „Spirică" spune că nenea Iancu și-ar fi vizitat la Mizil o rudă îndepărtată, pe Stavru sau Stavros, bucătar de han.[5]

Precizare: Fefelei, actualmente „suburbie" a Miziliului, e un fel de proto-Mizil, localitate fondată înaintea acestuia, la sfârșitul secolului 16.

*

[4] Agatha Grigorescu-Bacovia, *Poezie sau destin. George Bacovia, ultimii săi ani*, Editura Cartea Românească, București, 1981, pp. 173-175.

[5] Ștefan Bănulescu, *Haimanale-Ploiești-Mizil-București*, în *Opere I. Iarna bărbaților. Cartea Milionarului. Proză eseistică*, ediție îngrijită de Oana Soare, pref. de Eugen Simion, Editura FNSA, Univers Enciclopedic, București, 2005, pp. 818-836.

Punându-mi la cale notele de curs despre „epoca Junimii", mă amuz (a cîta oară?) pe marginea unor răsturnări „caragialiene" de situație – efectul de bumerang în viață și-n istorie e al naibii de parșiv. Câteva mostre:

Procesul lui Titu Maiorescu de la Școala Centrală de fete, cel în care nimfeta Veronica Ana Cîmpeanu, viitoare Micle, a depus mărturie împotriva lui (insinuând existența adulterului cu neatrăgătoarea și bovarica d-ră Rickert) s-a terminat taman pe dos: după achitarea lui Titu, inamicul său Nicolae Ionescu de la Literele ieșene a fost surprins de Grigore Cobălcescu în flagrant delict de adulter cu propria soție, nimeni alta decât denunțătoarea lui Maiorescu și instigatoarea întregului scandal. Amuzant e că pocinogul suferit de Maiorescu s-a produs după ce TM fusese unul dintre cei care-l acuzaseră pe Hasdeu de imoralitate (pentru nuvela Duduca Mamuca), împreună cu V.A. Urechia, viitorul său inamic și cal de bătaie.

Farsa lui Hasdeu, alias P.A. Călescu, împotriva Junimii, cea cu poemul „La noi e putred mărul, a zis demult poetul/A zis cu desperare și a murit nebun...", a fost posibilă pentru că Eminescu, entuziasmat de poemul păcălitor cu acrostih, i-a dat OK-ul în redacția „Convorbirilor literare". S-ar zice că-și va fi citit în el viitorul, pentru că după ce a pus cam același diagnostic societății, a murit el însuși „nebun"... Culmea ironiei: la moartea marelui poet, Hasdeu a scris un necrolog care începea așa: „El va trăi, deși a murit nebun". Încă o ironie: Hasdeu însuși va sfârși alienat.

După acuzele lui Macedonski & Caion că ar fi plagiat drama *Năpasta*, cazul Caragiale a sfârșit... foarte caragialian: dacă la procesul de pomină din 1902 pledantul Delavrancea a dovedit, cu asupra de măsură, că n-a plagiat nici *Nenorocul* lui Kemeny Istvan, nici *Puterea întunericului* a lui Tolstoi, un an mai tîrziu, André de Lorde îi va plagia, cu adevărat, *Năpasta* la Paris, în piesa cu titlu... dostoievskian *L 'Idiot* (plagiatul a fost documentat ca atare de Marin Bucur, care a cercetat arhivele teatrului Odeon din Paris)[6]. Traducerea *Năpastei* fusese realizată de Hortense Pasquier, prima traducătoare în franceză a dramaturgului român. Din păcate, culoarul parizian favorabil n-a fost îndeajuns speculat la timp, și oportunitatea a fost pierdută. Câteva decenii mai târziu, Caragiale era deja un ilustru necunoscut pentru publicul francez, iar eforturile lui Eugène Ionesco și Monica Lovinescu de a-l promova pe scena pariziană au eșuat... dramatic. Din „plagiabil", autorul nostru a devenit „intraductibil".

S-ar putea scrie studii întregi despre influența caragialiană în proza și teatrul lui Camil Petrescu sau la Marin Preda (care a transplantat subtilitatea „satirei de limbaj" caragialiene la nivelul lumii rurale a *Moromeților* – oare ce-ar fi spus E. Lovinescu despre asta?). Alexandru Paleologu a observat cândva[7] cu destulă finețe (anti)modelul cuplului senil Leonida-Efimița din *Conu Leonida față cu reacțiunea* în filigranul discuțiilor dintre Ștefan Gheorghidiu și Ela, în patul conjugal; într-adevăr, faptul că teoria politică de budoar a lui Leonida lasă locul filosofiei în budoar din *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război*, ramolitul „teoretician" Leonida avându-l drept corespondent pe tânărul filosof idealist, iar bunului simț popular al Efimiței îi corespunde indiferența față de idei a Elei (mult mai puțin admirativă decât Efimița față de intelectul soțului). Însă „caragialismul" camilpetrescian – ca și cel predist, de altfel – este polimorf și profund, cu multiple registre. Altfel decît Mircea Eliade în *La țigănci* – dar nu foarte... altfel – Camil tinde să „corecteze" eminescian caragialismul, din perspectiva intelectualului inadaptat, care „vede idei", în timp ce Marin Preda îl moromețianizează. Există însă la Camil și alte „perspective caragialiene" – de la comedia romantică *Mitică Popescu* la antiburgheza *Caragiale în vremea lui*.

*

[6] Marin Bucur, *O biografie a lui Caragiale*, Editura Cartea Românească, București, 1989, p. 234.

[7] Alexandru Paleologu, *Femeia și filosofia sau cazul lui Camil Petrescu*, în *Bunul-simț ca paradox*, ed. a III-a, Editura Cartea Românească, București, 2005

„Citadinul" Caragiale a fost, alături de Slavici (întâi-stătătorul „realismului poporal" autohton), un animator al literaturii rurale din epocă și, în felul său, un pre-sămănătorist – mai ales prin activitatea la reviste ca *Vatra* sau *Gazeta săteanului*. Nimic sămănătorist însă în proza „rurală" caragialiană, muntenismul ei iute, imprevizibil, duce, via Preda, la „proza suciților" din anii '60, la experimentele microrealist-sociale ale lui Mircea Nedelciu sau la oralitatea ficțiunilor antropologice ale lui Sorin Stoica. Caragiale este însă, din multe puncte de vedere, „prozatorul de la răscrucea" literaturii române. Cu el, „balcanismul" forjat în zona clasicismului popular tîrgoveț de Anton Pann, incidental prezent la Ghica și Filimon, pătrunde în literatura cultă pe filiera literaturii de colportaj și a folclorului levantin. E și primul nostru scriitor care a asimilat arta „enigmistică" a lui Edgar Poe (pe care-l admira și din care a tradus, nu întâmplător, mai mult decît din alții). Stimulată și de Dostoievski, proza noastră detectivă începe ce el (și, pe cu totul altă filieră, cu Slavici din *Moara cu noroc*).

*

Despre Caragiale se poate spune, schimbând ce e de schimbat, ce a spus Engels despre Balzac: dacă vrei să înțelegi mai bine contradicțiile societății autohtone în „tranziția ei către modernitate", mergi la opera lui cu mai mult profit decât la orice sociolog sau istoric al epocii. Parafrazând delirul „wagnerian" al lui Eleutheriu Popescu când a regăsit cele două loturi pierdute, putem spune chiar mai mult despre autorul comediei noastre umane: „Toți zeii! Toți au murit! Toți mor! Numai nenea Iancu trăiește și va trăi..." Dramaturgul n-a făcut, propriu-zis, sociologie; îi datorăm însă, în mare măsură, cariera lui Dimitrie Gusti, întemeietorul școlii românești de sociologie. Aflat la studii la Berlin, tânărul discipol al lui Wilhelm Wundt va fi sfătuit de Caragiale – cu care, în ciuda diferenței de vârstă, se împrietenise – să se întoarcă în țară, unde are o „misiune" de îndeplinit. Gusti s-a întors, iar ce a urmat, se cunoaște.

O amintire „finală" a lui Dimitrie Gusti despre Caragiale:

„În urma unei «sonette d'alarme», a unei puternice amețeli cu puțină hemoragie, Caragiale a grăbit munca pentru terminarea piesei la care lucra, fiind îngrijorat, după cum a ținut să-mi facă mărturisirea, că ar putea fi surprins de fatalitate, fără a lăsa această piesă, «singura mea avere», cu propriile-i cuvinte, pentru scumpa sa familie.

Lucra de zor noaptea, în tovărășia unui coniac italienesc extrem de tare.

Din nefericire grija sa a fost justificată.

Câteva săptămâni după confesiunea sa, am avut covârșitoarea durere să-l conduc la locul unde trebuia să i se facă autopsia, pentru a obține, ceea ce se numea «pașaportul defunctului», necesar pentru a putea trece granița.

Bătrânul medic legist, după autopsie, s-a îndreptat spre mine și m-a întrebat: «nu-i așa, prietenul d-voastră trebuie să fi suferit foarte mult în ultimii ani? căci am găsit pereții arterelor aproape lipiți unul de altul, ceea ce în lunga mea carieră mi s-a întâmplat să constat destul de rar».

Medicul a rămas vădit surprins, când a aflat că, în afară de acea întâmplare prevestitoare a trecerii dintre cei vii a lui Caragiale, pe cât știam eu, nu suferise niciodată.

După cum se știe, «pașaportul defunctului» a fost întrebuințat mult mai târziu, când corpul acelui ce trebuie socotit ca una din marile glorii ale Nației Române, a fost adus în Țară și i s-a făcut funeralii naționale.

Caragiale, unul din cei mai geniali dialecticieni din câți mi-a fost dat să cunosc, a dus cu el în cealaltă lume o bună, dacă nu cea mai bună parte din opera sa, care a fost numai gândită și vorbită, și nu scrisă.

Eu am pierdut pe unul din puținii buni prieteni ce mi-au onorat viața."[8]

*

[8] Dimitrie Gusti, *Câteva amintiri despre Caragiale*, în „Revista Fundațiilor Regale", aprilie 1945, p. 7.

Lui Caragiale nu i-a fost ușor să se întoarcă la noi, după moarte, din exilul său asumat de la Berlin. Repatrierea sicriului cu trupul neînsuflețit a avut de așteptat câteva luni, iar avatarurile întoarcerii seamănă pe ici, pe colo, cu „aventura" relatată în schița *Identitate*. În octombrie 1912 (ILC murise pe 9 iunie), în calitate de proaspăt ministru de Interne în cabinetul condus (pentru prima dată în lunga sa carieră) de Titu Maiorescu, Take Ionescu a deschis o linie de credit pentru reînhumarea fostului său amic și emul politic, însă procedura care a urmat a lăsat de dorit. Urcat din grețeală într-un vagon de marfă, coșciugul va ajunge de la Berlin la Viena, unde stă mai multe zile, apoi, cu chiu cu vai, ajunge la Predeal, la granița Imperiului Austro-Ungar. În Gara de Nord, potrivit cotidianului „Universul", ar fi ajuns fără acte și fără ca nimeni să știe ce-i înăuntru. Într-un târziu, șeful gării rupe sigiliul, vede cine-i acolo (oare cadavrul mai semăna cu ceva recognoscibil?), ia legătura cu Take Ionescu, iar acesta – cu Mateiu Caragiale, care – în calitate de fiu primogenit – face demersurile necesare pentru înhumarea la Bellu, în apropierea lui Eminescu[9].

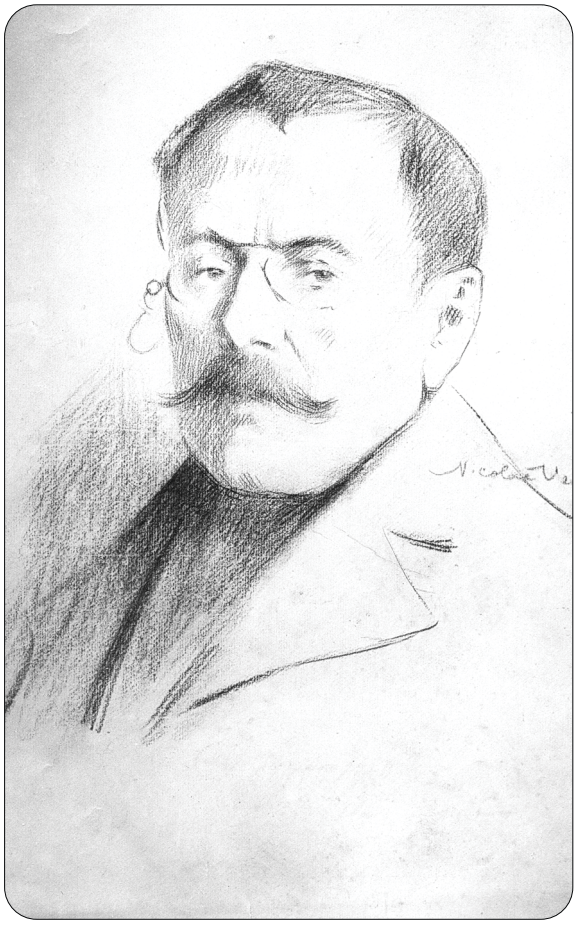

Desen de Nicolae Vermont, 1902

Un ferpar arghezian pentru ultimul nostru „ocupant fanariot":

„Mă găseam duminică, zi de 10 iunie, dimineața, într-un democratic vagon de tramvai, încărcat cu lume bucureșteană. Tramvaiul se opri în Piața Teatrului și o horă sprintenă de țigani mărunți, cu ziare subsuoară, se prinse în jurul nostru: «Moartea lui Caragiale! ediție specială!...» sau: «Moartea lui Caragea!» Numele autorului glumeț, al atâtor cuvinte stâlcite și fraze pompoase corupte, suferea soarta neologismelor rostite de cetățenii din Obor... Erau în tramvai cu toții ca la vreo cincizeci de inși, cu doamne cu tot, îndeletnicindu-se în câte feluri toate, fiecare dintre ei. Vestea morții lui Caragiale nu pricinui nici o mișcare, nu dete loc la nici un zvon de glasuri, vagonul se urni din stație și ziarele, răcnite de vocile puilor de țigan, găsiră un singur cumpărător, în persoana slugii dumneavoastră. (...) Caragiale nu exista pentru nici unul din cei cincizeci, nici în cea mai pierdută dintre amintiri. El, care s-a scoborât în toți aceștia; care i-a dumicat cu amănuntul; care și-a-nmuiat condeiul în gura și-n creierii lor; care i-a batjocorit cu atâta iubire ca să-i facă tot pe ei să râdă..."[10] ■

[9] E mai mult decât plauzibilă ideea unei exagerări – sau chiar intoxicări – senzaționaliste a Universului, despre care au atras, de altfel, atenția mai multe comentarii. E greu de crezut, de pildă, faptul că după atâtea timp (din iunie până în noiembrie) coroanele funerare care însoțeau sicriul nu se ofiliseră (cum arată articolul nesemnat din ziar). E la fel de crezut că liniile de transport și comunicație germane, reputate pentru rigoare, puteau lăsa să treacă o atare neglijență. În fine, nici o altă sursă de presă nu confirmă incidentul în speță. Cât va fi fost, totuși, adevărat din cele relatate și cât – fabulație de presă?

[10] Tudor Arghezi, *Pentru Caragiale*, în „Viața Românească", an. VII, nr. 9, septembrie 1912, pp. 338-339.

MIHAI CIMPOI
Critic și istoric literar, membru al Academiei Române
Literary critic and historian, member of the Romanian Academy
e-mail: acadcimpoi@gmail.com

Eugen Simion:
Secolul al XIX-lea românesc

Abstract

Volumul lui Eugen Simion, *Secolul al XIX-lea în doi mesianici chibzuiți și un vizionar mistic: Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica* (editura Cartea Românească Educațională, Iași, 2020), se remarcă în primul rând prin arta portretisticii: în funcție de necesitățile demonstrației critice, edificată piramidal pe dovezi documentare și pe analize aplicate, autorul schițează, conturează caractere, face pictură de gen și surprinde scene din epocă, înfățișează fiziologii realiste sau fizionomii morale, surprinde portrete în grup (*en vivant*), comparându-le și proiectându-le pe fundalul epocii sau al mediului, al *Umweltului* specific în care trăiesc.

Cuvinte-cheie: secolul al XIX-lea, Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica

Eugen Simion's volume, *The 19th Century in two wise messianic authors and a mystical visionary: Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica* (Cartea Românească Educațională Publishing House, Iași, 2020), stands out first of all through its art of characterization: depending on the needs of critical demonstration, built pyramidally on documentary evidence and applied analysis, the author sketches, outlines characters, captures scenes of that era, depicts realistic physiologies or moral physiognomies, captures group portraits (*en vivant*), comparing them and projecting them against the background of the epoch or of the environment, of the specific *Umwelt* in which they live.

Keywords: 19th century, Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica

Eugen Simion, care ne-a obișnuit cu lucrări monumentale despre fenomene, curente și autori aparte, își reconfirmă această vocație a panoramării istoriografice literare vaste, erudite, sistemice-vitruviene prin noul său volum *Secolul al XIX-lea în doi mesianici chibzuiți și un vizionar mistic Nicolae Bălcescu. Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica* (editura Cartea Românească Educațională, Iași, 2020).

Ceea ce se remarcă în primul rând este *o artă a portretisticii*: în funcție de necesitățile demonstrației critice, edificată piramidal pe dovezi documentare și pe analize aplicate, autorul schițează, conturează caractere, face pictură de gen și surprinde scene din epocă, înfățișează fiziologii realiste sau fizionomii morale, surprinde portrete în grup (*en vivant*), comparându-le și proiectându-le pe fundalul epocii sau al mediului, al *Umweltului* specific în care trăiesc. Se recurge, iarăși ca urmare a unor obiective prevăzute de discursul critic, la fixarea *à la minute* a unei trăsături caracteristice sau la o portretizare, făcută în evantai, printr-un șir întreg de fișe caractero-

logice, mărturii memorialistice ale contemporanilor, date culese din corespondență, automărturisiri documentare, definiri generalizate ale personalităților în cauză privind comportamentul moral și social, acțiunile publice, importanța acestora și, bineînțeles, a operei.

Prefațatoarea Oana Camelia Șerban distinge, în actul critic al lui Eugen Simion, o latură metodologică genealogică nietzscheană și una arheologică foucaultiană, în acest volum în care academicianul „ne propune o filozofie a istoriei și o istorie a mentalităților care justifică o tradiție a contractului social unionist românesc prin ideologii culturale". Am putea adăuga și o altă grilă metodologică evidentă: cea fenomenologic-ontologică heideggeriană.

Firește, în cazul unei asemenea lucrări, ca și în acele al monografierii *operei* și *vieții* unui scriitor, apare necesitatea unei reactualizări a importanței pe care o are *biografia* sau, în termenii noii critici, *biografemele*, fără de care e greu de explicat ceea ce Sainte-Beuve denumea *geniul* (=natura, felul de a fi) al autorului.

Dacă considerăm că cel mai evident factor determinant al unei opere literare este creatorul ei, autorul (cf. lui Wellek și Warren), explicarea ei prin personalitatea și viața autorului „este una dintre cele mai vechi și mai împământenite metode de cercetare literară" (*Teoria literaturii*, București, 1967, p. 108).

O problemă epistemologică extrem de dificilă este cea a „modului de existență" sau a „ditus-ului ontologic" al operei literare.

Sainte-Beuve declară în deschiderea *Portretelor contemporane*, că nu există o lectură mai recreativă, mai desfătătoare și mai rodnică totodată în învățăminte de toate soiurile, „decât biografiile bine întocmite ale oamenilor de seamă". Criticul francez nu are în vedere, desigur, biografiile plăpânde, uscate cu notițe sentimentale mărunte în care autorul vrea să arate sclipitor, și ascuțit ca un epigramist, ci „acele largi, copioase și câteodată chiar difuze istorii ale omului și operelor sale". Sarcina imperativă e, în ele, „să-ți pătrunzi autorul, să sălășluiești într-însul, să-l pătrunzi în feluritele sale aspecte; să-l faci să trăiască, să se miște și să vorbească, așa cum s-ar fi purtat el; să-l urmezi în interiorul sau și în obiceiurile cosmice; să-i legi toate aspectele de pământul, de existența reală, de obiceiurile zilnice de care marii oameni nu depind mai puțin, decât noi, ceilalți. Să afli adevărata platformă pe care șed, de pe care pleacă spre a se înălța câtăva vreme și unde recad fără încetare" (Sainte-Beuve, *Portrete literare*, București, 1967, p. 3).

Sainte-beuvian în demersul său analitic, Eugen Simion, autor al volumului de referință *Întoarcerea autorului* își propune un obiectiv mai ambițios, anume acela a descoperirii eseului abisal ascuns în pivnițele textului, a modelului de existență al scriitorului și – bineînțeles – a *literarității* operelor lui. Lucru important, dat fiind că în secolul al XIX-lea abundă scrierile istorice, memorialistice, fiziologiile, cugetările morale, corespondența, discursurile parlamentare. Kogălniceanu și Ion Ghica au o vocație epistolară indiscutabilă (mai pregnantă și mai colorată fiind cea de Ghica). „Corespondența, în genere, constată academicianul, este în cultura română un gen descoperit și cultivat în secolul progresului" (pag. 22).

Un prim obiectiv al volumului îl constituie înfățișarea hegeliană a *spiritului veacului*, întrevăzut în „numărul de aur al istoriei moderne" și miturile lui. Cea dintâi frază privește felul în care e definit de către istoriografi, specialiștii în materie, dar și de către scriitorii care au creat în cadrul lui și care-l reprezintă emblematic:

„Secolul al XIX-lea, numit și *secolul cel lung*, pentru că se întinde de la 1789 până la 1914, este socotit de mulți ca *secolul națiunilor*, *secolul burghez*, *secolul modernizării* – Victor Hugo îl proclama cel mai mare dintre secole pentru că este și cel mai agreabil" (p. 31).

Lui Ion Ghica al nostru îi pare, într-o atitudine rezervată, dar tot pozitivă, un secol în care s-a realizat „progresul social condus de progresul raționalismului, un secol bazat pe *muncă*, pentru el lucrând „toți oamenii de valoare, filosofi și eroi". Michel Foucault, crede, din perspectiva postmodernității, că secolul al XIX-lea este *secolul istoriei*, în timp ce secolul ce l-a urmat (secolul XX) a devenit *secolul spațiului*.

Părerile despre acest secol sunt însă împărțite, unii, precum Philippe Muray, detestându-l integral într-o carte de șapte sute de pagini. Eseistul francez este convins că „lungul secol" e o creație a *ocultismului* și *socialismului subversiv* și că „la dixneaivièmite", e substantiv devenit comun nu-și merită reputația.

Făcând portretul lui Baudelaire, agonizant, părăsit de prieteni, Muray vrea să demonstreze că secolul este negat chiar de creatorul modernității. Eugen Simion precizează însă că, dacă Hugo vede partea grandioasă, mesianică a secolului, Baudelaire vede și partea lui *diabolică*, *duplicitară*, *misterioasă*, această viziune fiind condiția unui artist care nu-și poate ignora dubla sa natură, așa cum afirmă însuși autorul *Florilor răului*.

Ideile, credințele, opiniile morale și religioase, aptitudinile dictate de „gusturile și dezgusturile" din sfera artelor, definesc câteva mituri: mitul *geniului* (al *artistului*, al *creatorului* în ipostaza de *geniu*), *mitul religiei* (care nu este cultivată de toți în epoca romantismului), *mitul națiunii* (secolul este, totodată, *secolul națiunilor* și al *progresului*) și *secolul progresului*. *Mitul naturii* (esențial sau chiar prioritar în acest secol, căci devine un *subiect estetic* în pictură și în literatură, iar *călătoria* se impune ca formă de cunoaștere și universalizare a spiritului), *mitul istoriei*, manifestat în *reconstituirea cu fidelitate a trecutului*, în transformarea discursului istoric într-o *filozofie a filosofilor*, în preocuparea pentru *istoria mare* (=pentru fenomenele capitale) și pentru *mica istorie* (=pentru viața curentă, cotidiană, pentru relațiile în familie, pentru raporturile dintre clasele sociale).

Secolul este constituit din contrarii, fiind pragmatic, constructiv, dar și melancolic, depresiv, încolțit de multe ori de *l'Ennui* (=tristețe permanentă și nedefinită; un fel de moliciune a spiritului și rău de existență, „la mal de Siecle" după Chateaubriand); fiind, apoi, un secol *burghez*, *obscurantist*, *socializant*, este pe de altă parte, un secol *al confesiunii*, *al memorialisticii*, *al corespondenței* și *al diarismului*.

Se manifestă în felul de a privi omul, acesta fiind, în viziunea lui Ion Ghica, un *homo sociabilis*, care seamănă din ce în ce mai puțin cu *omul naturii*.

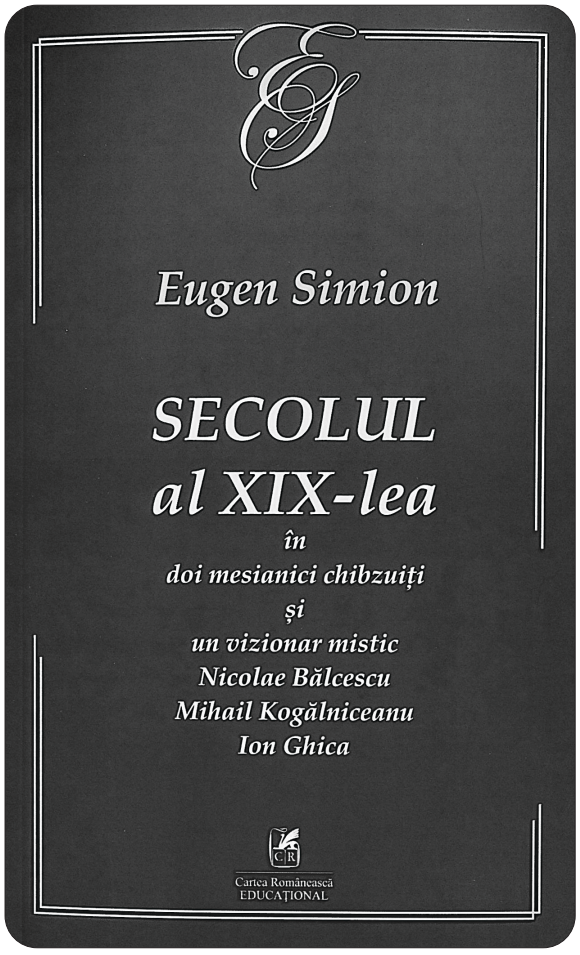

Generația de la mijlocul secolului al XIX-lea românesc este școlită în Occident, care modelează fundamentul *aspirațiile*, *profețiile*, *reveriile*, *miturile* ei și o teorie asupra istoriei bazată pe ideea de evoluție organică.

Se conturează în mod ferm cu statut doctrinar, după cum opinează pe bună dreptate Eugen Simion, marca ontologică românească: *organicismul*.

Miturile tinerilor intelectuali moldo-valahi sunt sincronizate cu cele care constituie spiritul secolului: *mitul național*, *mitul istoriei*, *mitul naturii*, *mitul Artistului* (=*Geniului*). „Literatura este politica noastră cea mai bună", după cum cred ei împreună cu Heliade Rădulescu.

Observația-cheie pe care se axează discursul analitic simionist este aceea că omul român și secolul al XIX-lea românesc se pune sub semnul

unei confruntări între tradiționaliștii radicali și occidentofili – confruntare care durează până azi, în epoca postmodernității –, în care dominantă este *moderația* (recomandată de Kogălniceanu și promovată de Eminescu și Alecu Russo). Mesianismul generației revoluționare este omul cumpătat, iar momentul 1859-1866, datorat și lui Alexandru Ioan Cuza, este unul *kairotic*. Pornind de la împărțirile tipologice ale lui Noica, Simion consideră că avem de-a face cu un secol al *verbului*. Omul care forțează timpul și-și schimbă curgerea este Demiurgul, Creatorul*, omul kairotik* (în accepția filosofului grec Evanghelis Moutsopoulas).

O altă observație demnă de reținut al criticului este aceea privind apariția *moraliștilor*: Neagoe Basarab, Ureche, Miron Costin, Cantemir, Stolnicul Cantacuzino, Budai-Deleanu, Anton Pann. „Este tot ce am dat mai de preț în literatură", menționează el, precizând: „Morala merge împreună cu istoria, politica, ideologia, religia, memorialistica și, de bună seamă, cu opera de ficțiune" (p, 108). *Artistul* devine o figură intelectuală și morală importantă, mesianică, o ființă metafizică duală, în care se agită pozitivitatea angelică și negativitatea demonică. Deschis occidentalismului, artistul român din secolul al XIX-lea este „un spirit organicist, reformist cu măsură". În portretul pe care îl face criticul are o privire suspicioasă și un zâmbet înfășurat în voaluri de tristețe; în momentele kairotice arată o voință mistică de acțiune.

Volumul continuă cu prezentarea celor trei figuri emblematice ale secolului, portretizate într-un larg cadru al reconstituirii pas cu pas al biografiei, al dimensiunilor personalității și al analizei operelor corespondenței, mărturiilor memorialistice. Darului analitic i se asociază darul epic, manifestat în povestirea și repovestirea evenimentelor biografice, sociale, concret-istorice proiectate desigur pe fundalul spiritului veacului. Totul se focalizează pe catagrafierea sensibilităților, mentalităților, modurilor de existență, moravurilor, caracterelor. Privirea exegeticului e îndreptată deopotrivă spre exterior, spre tabloul istoriografic general al epocii și spre interior, spre dimensiunile abisale ale ființei, mai puțin expuse în afară; adică, așa cum îi place criticului să spună, spre *dehors* și spre *dedans*. În felul acesta, istoria factografică a secolului se intersectează cu povestea vieții fiecărui actor al istoriei, povestea vieții interioare, bineînțeles.

Nicolae Bălcescu este, așa cum e definit și în titlul compartimentului ce-i este dedicat, „un istoric vizionar dublat de un practician al revoluției cu suflet de martir", un vizionar profetic, mistic, neizolat de lumea realului; cu o sensibilitate aparte pentru sexul frumos (aici apare o notă polemică), declarând România ca iubită a sa, dominat de o pasiune ideologică, dar și de una sentimentală, deschis total spre mișcarea înnoitoare.

Românii subt Mihai-Voievod, *Viteazul* este văzută, spre deosebire de criticii literari reticenți, ca o operă valoroasă, în care *discursul istoric esențial* se intrețese cu un *discurs al naratorului* subiectiv, politic, ideologic cu accente mesianice despre deja destinul nației și propășirea ei. Cu un solid eșafodaj de argumente (lirismul profetic, înaltul stil metaforic, inteligentele fiziologii, narațiunea erudită) este demonstrat *vădit talent de prozator al marilor aglomerări în mișcare haotică,* lucrarea istoriografică impunându-se ca un vast roman istoric și moral.

Eugen Simion ne îndeamnă să evaluăm această operă conform *voinței* formatoare a autorului, despre care vorbește Luigi Pareyson.

Mihail Kogălniceanu este o personalitate grandioasă, de la care *organiciștii* iau ideea reformelor necesare, iar tradiționaliștii (conservatorii în genere) credința că nicio modificare – bruscă nu-i bună în societate și că niciun progres nu-i pozitiv dacă în procesul înnoirii nu este păstrată tradiția. Este cel mai mare orator al veacului său, un promotor al *modelului german*, opus celui francez, pentru care opinează unii colegi ai săi „al duhului național", un spirit constructiv, rațional, responsabil, creator, un student ambițios pasionat de cărți pentru care cere băbacului său mereu parale. Este, în definitiv, o mare individualitate intelectuală, dând în epoca de formare primele semne ale viitorului om al reformelor capitale, un reprezentant de seamă al generației de spirite întemeietoare, care a fundamentat cultura națională pe spiritul critic și pe literatura originală, fiindcă așa cum formula

programatic în *Dacia literară*, „traducțiile nu fac o literatură. A fost un Român care nu a contribuit la ceea ce el denumește romanomanie". S-a limitat, din raționamente conjuncturale, la ipostaza de *critic cultural*, la care se asociază *pedagogul național*.

În spiritul disocierilor fine pe care le face Eugen Simion între un moralist și un spirit moralizator, a făcut o literatură a comportamentului moral și nu a unui cod moral impus. Cu cuvintele lui Noica apare ca un *antrenor moral și spiritual*.

Ca scriitor, ne dă un *Jurnal de călătorie* (în vogă în epocă) și câteva fiziologii în ideea de a însuma un tablou al vremii sale.

Talentul său de „moralist (fizionomist se vede mai bine, notează autorul, în *Fiziologia provincialului în Iași* (1844). *Tainele inimii* conține mai multe *degresis*-uri ce privește descrierea Iașilor, a unor locuitori ai orașului, discursul gurmand și cearta dintre *tradiționaliști* și *occidentofili* (reprezentați tipologic prin boierul Stihescu și vărul său Colonel Leșescu), dezbateri asupra progresului, bătăliile din trecut care denotă talentul său de portretist și simțul său de dramaturg. Un farmec aparte are și proza sa oratorică în care are ca obiecte de descriere „onorabilul deputat" N. Ionescu sau suplindiul Ureche, un soi de Trahanache caragialin, beție de cuvinte („logogechie"), „incizitorul, ereticul" Ressu și adversarul său, Pascu (în problema ridicării unui palat episcopal la Galați), „revoluția de la Ploiești", văzută prin comparația cu elegiaca Moldovă.

Ion Ghica amestecă știința economică cu memorialistica, având o biografie, în felul ei, fabuloasă, ca un erou de roman picaresc în spațiul sud-est-european, cât se poate de realist și de colorat (zice autorul). Este un spirit programatic și urmează o linie cumpătată, evitând utopiile și retorica zgomotoasă și ineficientă. Face parte din societatea de tip masonic „Frăție" descrisă într-un roman al lui Bolintineanu), și se transformă într-un diplomat al revoluției cu o viziune europeană. Prințul (=beiul) de pe insula Samos apără interesele patriei sale, nefiind după cum s-a bănuit, un trădător al cauzei revoluției. În corespondența conjugală este monden, un bun soț, un foarte tenace gospodar și un om de relații abil și de succes.

Și-a dovedit competențe administrative și diplomatice deosebite în ipostaza de ministru sau de președinte al Academiei Române (de 4 ori).

Opera sa fundamentală, după cum crede pe bună dreptate academicianul Simion este cea *memorialistică*, care-l impun și ca pe un prozator al Bucureștilor. Confidentul său de nădejde este Vasile Alecsandri. Adoptă o strategie narativă balzaciană, prin care excelează ca un creator al unor pânze vaste și bogat colorate, al mentalităților celor din straturile sociale, al portretelor acestora. Literatura e concepută de el ca „pedagogie a națiunii". Romanul Bucureștilor se completează printr-o corespondență fictivă din 1876 (*Trei ani în Roma sau corespondența onorabilului Bob Dowley*), dominată de un realism crud și pitoresc.

Este, conchide academicianul, *primul nostru prozator intelectual, în ramură moralistică și memorialistică*.

Meritul indiscutabil al noului volum al lui Eugen Simion este acela de a fi reușit pe deplin să ne deseneze prin evantaiul de *portret vivant en rôle* o frescă critică a secolului al XIX-lea (prin cele trei figuri întemeietoare care-i determină spiritul) și să ne demonstreze că ne-am sincronizat perfect în acest *secol lung*, cu gândirea europeană modernă. ▪

VALERIU IOAN-FRANC
Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu", Academia Română
"Costin C. Kirițescu" National Institute for Economic Research, Romanian Academy
e-mail: cide90@gmail.com

NAPOLEON POP
Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu", Academia Română
"Costin C. Kirițescu" National Institute for Economic Research, Romanian Academy
e-mail: napoleon_pop@yahoo.com

Lecțiile crizei pandemice (I)

Pandemia și austeritatea

Abstract

Articolul deschide o serie de intervenții consacrate provocărilor și restricțiilor impuse de Pandemia coronavirus. Sunt abordate elementele esențiale ale politicilor economice promovate în multe state, printre care și România, analizându-se complicațiile – nedorite, desigur – ale măsurilor, în mare parte nejustificate, de austeritate economică.

Cuvinte-cheie: criză, pandemie, societate, austeritate, economie

The article initiates a series of pieces dedicated to the challenges and restrictions imposed by the Coronavirus Pandemic. It approaches the essential elements of the economic policies promoted in many states, among which Romania too, analyzing the – undesirable, of course – of the largely unjustifiable measures of economic austerity.

Keywords: crisis, pandemic, society, austerity, economy

La nivelul UE, criza pandemică, prin prisma efectelor ei economice, care sunt conștientizate ca profunde și de durată, a devenit teritoriul mix-ului abordărilor fie mai vechi, fie mai noi. Noile abordări au ridicat semne de întrebare referitor la aplicarea temporară a stimulentelor economice, altă dată aproape interzise, iar comportamentul decidenților balansează între impedimente vechi și inovația limitată în aplicare. Gestiunea laxă, ca dinamică în luarea de decizii, este agravată de incertitudini, în vreme ce abordările neortodoxe conduc la soluții cu rezultate mai mereu aflate sub dubiul credibilității instituționale. Criticele la adresa UE reproșează ineficiența eforturilor dificile pentru compromisuri în decizii, când în mod normal procesul decizional ar trebui să fie ținut în

mâini puternice și să aspire spre soluții clare, simple și rapide. Același proces nu poate să omită implicarea oricărui Stat Membru (SM), întrucât, așa cum bine afirma, în anul 2017, premierul ceh Bohuslav Sobotka[1], esența procesului de integrare, a succesului blocului UE, este de a ajunge la compromisuri cu participarea tuturor, atunci când apar crize și probleme deosebite. Sobotka insista pe faptul că puterea UE constă în colaborare și unitate: „*the EU's strength lies in collaboration and unity. If we don't face our challenges together, we will not solve them at all*".

Mesajul, spus în alte circumstanțe, poate ca o concluzie a modului în care s-a depășit criza financiară, pare să fi fost uitat. Procesul decizional al UE, legat de soluțiile economice pe care le-a impus criza pandemică, a trecut prin etape în care nu toate SM au fost satisfăcute de compromisurile realizate, iar surzenia unora a pus în pericol însăși unitatea UE. Desigur, procesul de integrare este unul lung, în spatele lui este deja o istorie de decenii. Privind retroactiv, ar fi putut fi găsite și alte căi de rezolvare, dar ceea ce ar trebui să fie foarte clar în succesul lui a fost, și sperăm să rămână, garanția încrederii și entuziasmul cetățenilor europeni, transmis prin liderii politici ai SM.

1. *Reproșurile politice și economice* au determinat dezvoltarea unor divizări periculoase în cadrul UE – ca nordul și sudul, centrul și periferia – sugerând evoluții diferențiate ale SM. Principiile solidarității și coeziunii *nu pot exista în afara unității UE*, iar pledoaria pentru aceasta ar trebui să nu înceteze, atât timp cât referirea la ele nu depășește discursurile politice. Lipsa interesului reciproc și a implicării în comun în soluții sunt împotriva spiritului tratatelor, după cum menținerea diviziunilor dintre SM – geografice și de putere economică – pot amplifica rămânerile în urmă.

Teza „cercurilor concentrice", din care Zona Euro (ZE) să se inspire ca punct de atracție și spre care să marșeze celelalte SM cu derogare, se concretizează deocamdată doar în Uniunea Bancară și în Uniunea Pieței de Capital. De ce nu și Uniunea Fiscală? În opinia noastră, teza „cercurilor concentrice" trebuie legată de conceptul de flexibilizare, o provocare la ordinea legală a UE. Care implică din nou modificarea tratatelor. *Flexibilizarea* poate fi mai atractivă potențialilor noi aplicanți pentru statutul de membru al UE, ca fiind parte din „cercul exterior", fără asumarea imediată a tuturor politicilor comune, ca euro sau Spațiul Schengen. O astfel de soluție, care poate readuce Marea Britanie în UE, ar fi aplicabilă Scoției independente, sau unor state reticente la integrarea europeană, ca Elveția și Norvegia. Rămân „virile" insistențele multor SM, pe criteriul dacă unui stat nemembru al UE i se acordă dreptul de a participa la politicile comunitare de apărare, de comerț sau piață unică, el trebuie să accepte întregul aquis comunitar și jurisdicția curților UE.

[1] Sobotka, B.: "*Two – Speed Europe is a Mistake*", Politico,12 iunie 2017.

2. *Îngrijorarea creșterii datoriei publice a statelor lumii* urmează curba cheltuielilor impuse de lupta împotriva pandemiei și redresării economice. Suntem în valul doi al pandemiei, redresarea economică este incertă, iar pentru țările cu venituri foarte mici, FMI și G-20 au acordat iertări, reduceri de datorii sau moratorii de plată a acestora. Îngrijorarea crește, nu și soluțiile, dar acestea din urmă trimit la *clișeul austerității*, uitându-se că rețeta a cam dat greș în ultima criză financiară. Se pare că nu s-a învățat mare lucru nici de la cei care au promovat rețeta clasică și care ulterior au venit să spună că a ea a fost prea dură și prost aplicată (Rogoff, Reinhart). Economia globală nu și-a revenit după criza financiară, pentru că reforme nu au existat în contul costului austerității, datoria publică a crescut în continuare (media mondială ca raport în PIB este deja de 100%), iar comerțul internațional s-a contractat, ca urmare a scăderii cererii externe. Singurul lucru bun (se va vedea, în timp, probabil mai târziu, cât de bun) a fost scăderea dobânzilor de referință în jur de 0% și sub 0%, pentru a se ajuta finanțarea economiilor sau a datoriilor. Un stimul, deci, pe fondul austerității.

În etapa globalizării anilor 2010, austeritatea impusă unor state nu putea fi izolată de efectul de contaminare, indus către statele cu o situație fiscală mai bună, întrucât închiderea unor piețe, fie prin forțarea reducerii veniturilor consumatorilor, fie din cauza contractării achizițiilor guvernelor, s-a răsfrânt în final asupra creșterii economice globale. Să ne amintim de speranța țărilor dezvoltate în statele emergente, când se vorbea de redresarea din criza economică postcriză financiară. Ea a dispărut brusc atunci când capitalurile s-au retras din cauza costurilor erodării cursurilor de schimb în țările care își puneau încrederea în stabilitatea finanțării proiectelor lor de dezvoltare. Pandemia ne-a prins și cu revelația sumbră a austerității aplicate fără o analiză corectă a orientării ei structurale, fiind lovite investițiile publice și, mai ales, sistemele de sănătate naționale, prin subfinanțarea cronică din ultimele două decenii a acestora.

Poate era bine să nu se fi uitat de mantra investițiilor publice, atunci când sectorul privat nu mai are încredere în guverne. Era *regula ciclicității alternative a contribuției la creșterea economică*, fie a sectorului public, fie a sectorului privat. Când se reduc resursele directe și indirecte prin austeritate, concomitent în ambele motoare, iar cele puțin alocate nu au nimic de a face cu dezvoltarea recuperatorie a banilor cheltuiți, atunci austeritatea îndreaptă vectorul creșterii economice spre prăbușire. *Dacă austeritatea va fi însoțită și de creșterea taxelor și impozitelor*, vom avea dublul efect al punerii economiei la pământ, întrucât o economie care abia mai respiră nu are de unde să plătească taxe și mai mari, față de cele pe care nu le poate onora în mod normal. Ne miră, prin urmare, lejeritatea întrebărilor asupra a cât și dacă avem nevoie de austeritate și poate de taxe sporite, când nu le puteam încasa corect pe cele existente nici în timpuri normale. Sunt preferabile două lucruri mai simple: (1) să creștem colectarea (inclusiv din evaziune), chiar prin amânări de plată a taxelor, pentru că atunci când închizi administrativ economia, trebuie se reprogramezi scadența acestora, și (2) să vorbim mai mult de consolidarea veniturilor statului prin controlul cheltuielilor acestuia. Dar cum să faci lucrul acesta când racordarea caselor de marcat la ANAF (doar un exemplu) este mai grea decât un zbor spre Marte, iar legea achizițiilor publice este menținută neschimbată ca o barieră de corali în calea eficienței realizării proiectelor de infrastructură la timp și cu costuri optime (un alt exemplu)? În plus, să mai amintim de dublarea birocrației UE la accesarea fondurilor structurale europene cu propria birocrație, cea românească, demonstrând *ab-initio* lipsa de încredere în orice inițiativă a unui român, iar dacă el – românul singular – reușește, este imposibil să nu aibă ceva de plătit în plus (unde, este ușor de ghicit).

3. Suntem într-o etapă a crizei pandemice care este posibil să solicite din nou închideri ale economiei (și așa prea puțin deschise prin măsurile de relaxare), în timp și ca nivel de capacitate.

Pentru a ține în viață potențialul economiei este nevoie de stimulente fiscale și monetare. Cât de mari, încă nu se știe, dar ar fi o mare greșală, fie a le întrerupe brusc, fie a le fixa o dată de renunțare la ele. De data aceasta, „*what ever it takes*" trebuie cuplat cu „*what ever is worth*", respectiv cheltuirea stimulentelor eficient, în sensul proverbului chinez, cumpără-i undița cu care să pescuiască și nu oferi peștele pe care îl poate mânca imediat și, apoi, „*what is next*"?.

De asemenea, se întărește mesajul băncilor centrale pentru ca guvernele să vină cu stimulente fiscale tot mai mari, mai ales după ce ele au contat foarte mult pe relaxarea cantitativă și au dat dovadă de o lenevire în mobilizarea propriului spațiu fiscal exagerat (cazul Germaniei). Alte țări au intrat în criza pandemică având un handicap serios în spațiul fiscal, deficite bugetare mari și nerecuperate. Știm că multe din Statele Membre (SM) ale UE au intrat cu acest handicap în criza pandemică (cazul României) și dificultățile lor economice s-au accentuat, în special în lanțul sudic (Italia, Spania, Portugalia). Deși fac parte și ele dintr-o comunitate economică și monetară, au trebuit să se descurce imediat singure. Sistemul decizional al UE și-a dat în petic mai mult ca oricând, dând dovadă de tarele care nasc mai mult disensiuni decât soluții.

Momentul hamiltonian, mult lăudat – o fărâmă de principiu nou, mereu eludat în într-un spațiu zis al solidarității și coeziunii politice mereu clamate – la care s-a ajuns foarte greu și pe muchie de cuțit (probabil că reuniunea Consiliului European din luna iulie 2020 va rămâne celebră, fie ca un început major, fie ca o fracțiune de secundă de trezire) constituie deocamdată un punct de reper, dar accesul la resursele fondului comun de redresare va fi poate spre sfârșitul anului 2021. Între timp, datoriile contractate de SM cresc, fie prin vânzarea de obligațiuni către BCE, fie din împrumuturi de pe piețele de capital, iar costul scăzut al banilor este departe de a fi un beneficiu. Este normal să fim îngrijorați de efectele îndatorărilor dar, deocamdată, stimulentele nu trebuie oprite, atâta timp cât redresarea economiilor, după datele FMI, Băncii Mondiale, UE este *fragilă*, *inegală* și *incertă*. Suntem în etapa în care „*singurul lucru care contează este să fim capabili să îndrăznim*", după spusele Kristalinei Georgieva, directorul general al FMI, citându-l pe Dostoievski.

A îndrăzni este cel mai nou mesaj care se adaugă la necesitatea de cooperare și coordonare la nivel global, când vorbim de lupta cu pandemia și efectele ei economice. Conform datelor FMI, în anul 2020, stimulentele (în care se includ și tăierile de taxe) se vor ridica la 12% din PIB-ul global (cca. 11.700 miliarde de dolari), comparativ cu cei 2% din PIB global alocat cu multă greutate și discuții prelungite pentru

primii 2 ani de după criza financiară. Pe drept cuvânt, Financial Times titrează un subtitlu în articolul scris de Chris Giles[2] (2020), că „*în termeni de politică fiscală, acest timp este cu totul diferit*". Christine Lagarde solicită urgentarea accesului la fondul de redresare al UE pentru începutul anului 2021, iar C. Reinhart, economist șef al Băncii Mondiale, un critic feroce al datoriilor publice, face acum caz de împrumuturi publice cât mai mari. Ce s-a schimbat oare? S-a schimbat responsabilitatea față de realitățile curente, care ne arată „*the painful curbs on public life in Europe and around the world*". Care este perspectiva? Alfred Kammer, directorul Departamentului european al FMI, nu amintește în niciun fel de austeritate, ci de necesitatea focalizării redresării pe trei categorii de politici: o reglementare mai sănătoasă în ceea ce privește protecția mediului (o fi aluzie la schimbarea manualelor de politici publice tradiționale?)[3]; investiții publice bine țintite, care să încurajeze investitorii privați; atenție maximă educației și pregătirii profesionale. Aceste politici vor face viabile transformările structurale de care are nevoie dezvoltarea economiilor, doar prin reducerea amprentei carbonului în procesele industriale, protecția crescută a mediului pentru a stăvili schimbările climatice severe și digitalizarea.

4. *Ce facem cu datoriile publice*, dacă pentru asanarea lor nu se mai aplică austeritate? Soluția avansată este *o nouă legislație*, care să sprijine restructurarea lor de o manieră ordonată, dar nu imediat, ci atunci când creșterea economică va intra în *noua normalitate*. Este nevoie de lărgirea spațiului în care joacă datornicii suverani și creditorii pentru a se evita „execuții" de orice fel. Există precedente pentru înțelegeri în care debitorii suverani să poată supraviețui și să-și poată plăti datoriile față de creditori, fără a intra în litigii de neplată: Clubul de la Paris, Debt relief initiative a Marii Britanii (legea Heavily Indebted Poor Countries [HIPC], 2010) sau Anti-Vulture Funds Law, promovată de Belgia (2015). Este drept, aceste reglementări priveau țările în curs de dezvoltare sau sărace. Din păcate, în prezent, când vorbim de datorii publice, nu mai contează gradul de dezvoltare, ci îndatorarea masivă și cu viteză, deocamdată, continuă. Este necesar, după unele opinii, ca datoria publică să fie partajată între creditorii oficiali și cei privați, dacă ea se contactează și în ideea de a sprijini persoane aflate în dificultate (concedieri, șomaj tehnic prelungit, grupuri sub pragul sărăciei etc.). Datoriile contractate cu organizații financiare internaționale (credite soft) pentru a ajuta cetățenii sunt de preferat în fața unor creditori privați care, de regulă, nu sunt deschiși la compromisuri în aceste timpuri teribile.

5. *Ce ar trebui să facă România*, când liderii europeni nu au reușit încă să ajungă la un acord cu privire la schema de acces a SM, atât la granturi, cât și la împrumuturi, ceea ce implică riscuri crescute pentru SM cele mai afectate? Comportamentul nostru trebuie să se ghideze, în mod serios, după *Legea responsabilității fiscale*, desigur cu reintrarea etapizată în matca ei, pentru a NU determina *o austeritate inutilă*, dar și *total neavenită*. Să avem în vedere că foarte multe firme au fost închise, altele au dat faliment, grupurile de foști angajați fără venituri cresc, iar populația aflată la pragul sărăciei și excluziunii sporește, toate acestea din motive preponderent administrative. Întâi trebuie revenit la spiritul legii și al Codului fiscal, uitat în ambele cazuri din *ambiții și lipsă de coerență în politicile publice*: predictibilitate, claritate și transparență. Avem de gestionat dezechilibrele noastre, cele gemene (bugetar și de cont curent), devenite îngrijorătoare, și nu doar în interiorul economiei noastre.

Ceea ce se întâmplă în UE, bine sau mai puțin bine, trebuie să ne inspire. Dincolo de optimismul național al revenirii în formă de V,

[2] Giles, Chris – „Global economy: The week that austerity was officially buried", 16 octombrie 2020.

[3] Reamintim aici Cartea lui John Komlos *Principiile economiei într-o lume postcriză*, apărută la Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu", în decembrie 2019, parcă preventiv o premoniție de ce urma să se confirme din ianuarie 2020.

„revenire" deocamdată amendată cu prelungirea perioadei (probabil prin 2022), trebuie reținut faptul că redresarea economică incipientă a partenerilor noștri europeni este posibil să fie întreruptă (vezi Germania), iar cea globală este *inegală, incompletă și incertă*. Din cauza recrudescentei epidemiei (valul al doilea), prioritatea în preocupări trebuie să fie populația, pusă la adăpost prin măsuri și scheme de *siguranță socială pentru a păstra și consolida calmul social*. Dacă responsabilii credibili ne spun că nu trebuie întrerupte stimulentele, atunci să ne intereseze cu prioritate protejarea forței de muncă, lăsând la o parte resursele (încă avem acces potențial la ele), dar punând accent pe grija de a nu pierde din potențialul forței de muncă, din punct de vedere numeric și al abilității profesionale. Oare ce s-a făcut cu fondul SURE[4] sau cu cel de garanții, dacă ele nu au ajuns la cei cărora le erau sau le sunt destinate?

Fondul de redresare european și bugetul multianual al UE 2021-2027 sunt blocate[5] la Parlamentul European. Dar, în perspectiva deblocării, România are nevoie și ea de un buget multianual prin care să demonstreze capacitate de a reintra în spiritul și litera responsabilității fiscale, cu atât mai mult cu cât ni se spune că avem o situație care ne singularizează din punctul de vedere al structurii de finanțare externă (Dăianu, 2020)[6], cu pericolul deteriorării. Această programare multianuală, făcută serios și cu angajament politic larg, indiferent de culoarea decidenților politici, trebuie să demonstreze capacitatea de a menține stabilitatea financiară a țării, reducerea riscului suveran, instaurarea credibilității creditorilor noștri oficiali și privați și urmărirea revenirii la criteriile de convergență pentru pregătirea României pentru adoptarea euro. Pentru acest ultim obiectiv, Raportul Comisiei Naționale și Planul de acțiune asociat lui ar trebui să nu intre în uitare, iar sarcina executivului este stabilizarea și sporirea lor.

Capacitatea de consum a populației este în pericol, dar se rostogolește cu voioșie teza redresării economiei, probabil în contul cererii externe. Și așa, însuși deficitul comercial demonstrează lipsa de orientare în politicile publice (să le spunem industriale) pentru a fi stimulate sectoare de activitate prin care cererea internă să fie mai bine acoperită, din punct de vedere sortimental, crescând și oferta de export. Poate ar fi necesare noi runde de discuții cu mediul de afaceri asupra a noi politici publice necesare pentru valorificarea potențialului de resurse primare, ca bază a unor reforme cu efect în restructurarea economiei pe lanțuri de valori ridicate. *Este mai mult ca oricând necesară o implicare a statului în motivarea mediului de afaceri românesc*, fără ca aceasta să însemne o creștere a rolului statului sau a influenței lui, ci doar o focalizare a politicilor sale spre economia post Covid-19! Este o șansă și de restructurare a veniturilor la

[4] Fondul SURE este un instrument de ajutor european pentru menținerea locurilor de muncă, în valoare de 100 mld. Euro, care îi va ajuta pe lucrători să-și păstreze veniturile.

[5] La data redactării acestui text, 20.10.2020 (n.n.)

[6] Dăianu, Daniel – Interviu, Digi24, 15.08.2020.

bugetul public și de creștere a ponderii acestora în PIB. Poate este timpul unei severe analize a cauzelor procentului de numai 26% din PIB al veniturilor bugetare și al unui program de acțiune, prietenos cu toți contribuabilii, pentru a ieși din această capcană perdantă, doar contemplată și deloc adresată. *Altfel, drumul spre austeritate este voluntar, fără să ni-l ceară nimeni*. Nici FMI nu va pretinde așa ceva în conjunctura globală actuală (un alt subiect de bau-bau), când el dezvoltă programe de înlesnire a datoriilor publice, iar facilitatea stand-by privește exclusiv deficitul de cont curent. Este de dorit să se pună ordine în finanțele publice ale țării, dacă se vrea o capacitare a pretențiilor noastre de SM al UE și ieșirea din permanentele critici ale recomandărilor de țară, primite an de an prin exercițiul Semestrului european.

România, ca SM al UE, trebuie să lupte și cu permanentizarea unei capacități fiscale europene mutuale. Condițiile speciale care au stat la baza compromisului pentru modul de finanțare a fondului de redresare al UE – „Next Generation EU" – prin împrumuturi ale Comisie Europene rămân tot speciale mulți ani de aici încolo, până când SM frugale le vor considera ca făcând parte din *noul normal*. Despre ultima intenție de reformare a bugetului UE se aude de cinci ani (a mai fost una în 1995 pierdută pe drum), esențială rămâne identificarea de resurse fiscale autentic comunitare, care să adauge mai mult la contribuțiile de 1% din PIB ale SM, și cu care treptat-treptat să se ajungă la o formulă de transferuri fiscale, atunci când este nevoie. Suntem, deocamdată, în etapa unor complicate subterfugii postcriza financiară (pornind de la Art. 122 din TFUE[7]), ca facilități sau mecanisme de stabilitate financiară, complicate și greu de pus în funcțiune, stând sub imperiul unei birocrații temătoare de interzicerea formulei de *bail-out* în cadrul UE (Art. 125 din TFUE).

Fondul de redresare al UE nu ar trebui să rămână o simplă experiență temporară, ci trebuie marșat pe el în continuare, cu toate argumentele pro, existând deja opinii că tratatele UE trebuie armonizate cu *noua realitate*, după cum o cer și pragurile Pactului de Stabilitate și Creștere. Spre deosebire de perioada crizei financiare, există motivații puternice ca *politica fiscală să meargă mână în mână cu cea monetară,* iar de aici s-a născut ideea de a rejudeca mandatul băncilor centrale tocmai pentru a nu-și pierde independența deja afectată. Este o lecție devenită evidentă după izolarea politicii monetare a BCE, din perioada crizei financiare, de cea fiscală, singurul ecou la vremea respectivă fiind necesitatea ca guvernele SM să facă mai mult decât să stea în expectativă, sau să critice programul de achiziții de obligațiuni. Christine Lagarde, președinta BCE, spune că acest lucru este noua paradigmă, dacă se vrea ca proiectul euro să fie într-adevăr ireversibil (vezi interviul ei din Le Monde, 19 octombrie 2020). Așa cum BCE, afirmă Lagarde, nu și-a epuizat kit-ul de instrumente („*if more has to be done, we will do more*"), așa și guvernele trebuie să facă mai mult pentru a se ieși din *dubla criză de sănătate și economică*, ambele cu consecințe devastatoare, probabil cel puțin pe termen mediu.

Admirăm optimismul multora care vorbesc despre redresarea relativ rapidă a economiei românești, dar să nu punem căruța înaintea cailor. Avem nevoie în continuare de stimulente fiscale și monetare, gândite însă în planul corecțiilor fiscal-bugetare, care trebuie făcute cu calm și serios cu partenerii sociali, angajând și măsurile ce se impun, dar mereu amânate: *suportabilitatea și conformarea voluntară; colectarea eficientă a taxelor și impozitelor; informatizarea rapidă a sistemului de fiscalizare; combaterea evaziunii și fraudei fiscale; restructurarea cheltuielilor publice pe principiul eficienței în raport cu economia postpandemie*. O economie de piață este funcțională dacă există ordine și disciplină fiscal-bugetară, iar aceasta trebuie să fie ceva *bine așezat în ADN-ul nostru politic,* încă de pe timpul în care, cazul României, nu eram SM al UE. ▪

[7] TFUE – Tratatul de Funcționare a Uniunii Europene

EDITURA Expert

Tel. 318.24.38; 318.81.06
E-mail: edituraexpert@gmail.com

caiete
critice
vă recomandă: